

BIBLIOTEKA

GIROKASTER

854-32

A64

SHTETIT

Gotir Andoni

DASMË

E

ÇUDITËSHME

Tregime

854-32

A. 64.

SOTIR ANDONI

Shënueshja Shkollë
V. e IV.

DASMË E ÇUDITËSHME

Tregime

94.

N. SH. BOTIMEVE «NAIM FRASHËRI»
TIRANË, 1963

DASME E QUDITESHME

1900

10
 BIB. UNIV. CHICAGO
 520 EAST 57TH ST.
 CHICAGO, ILL.

Zëri i mëmëdheut

Natë.

Kolonja është në gjumë, veç Osumi buçet me të madhe e zjarret nër male skuqin anë e mb' anë. Edhe çeta e komitave fle majë Radomit, por komandar Çerçizi është zgjuar e mban roje, mendja e tij bredh poshtë e lart Shqipërisë, ballin e ka të rudhur, por një shpresë e gjallë lëvrin në zemrën e tij. I duket se hallkat e zinxhirave kanë zënë të çapëlehen. Ndër këmbë të tia është shtritur i vëllai, Bajua, duket sikur fle, se sytë i ka të mbyllur, por mendja e tij rend larg nëpër botë. Ai shtyn një derë të vogël hekuri dhe hyn në një shtëpi të Sofjes, takon shokë e miq, bisedojnë kokë më kokë, që aty shkon në Bukuresht te Nikolla Naçua, takon Spiro ballkamenin, ik që aty e shkon në Stamboll, bredh nëpër dyer të mëdha shqiptarësh, zihet, shahet, takon Ferid Pashën «Ndihmë, o pasha, — i thotë, — ndihmë o vezir për mëmëdhenë, për Shqipërinë, edhe ti shqiptar je».

«Ta di cilin damar kam shqiptar, — ja kthen ai, — ta di cilin, e pres që tashti.»

Ik Bajua nga Stambolli e mbrin në Romë, në Vienë, në Kajro, kapërren detin e madh e shkon në Boston. Hyn në një tabakhanë të madhe. Medoemós, ata që regjin lëkurë me gëlqere, ata që po dërsijnë në punën më të rëndë, janë shqiptarë. Aty Bajua piqet me Nolin, me Pecin bisedon me ta dhe ja, sërish është në majë të Radomit.

Agimi ka ardhur, dita u çel fare. Kapedan Çerçizit i vjen keq të zgjojë komitat se janë të lodhur.

Kolonja është zgjuar qëkuri. Tufat muarën pllajat, bujqit arat, druvarët pyllin, Osumi buçet llagëmeve. Një sërë arabash zhurmojnë fort nga xhadeja ndënë Shtikë. Nga Kullat e Qarit nxijnë topat e turkut. Kapedani kthen dylbinë nga ana e Dangëllisë, Përmetit, shikon korijet e Frashërit. Medet! Oxhaku i ndritur është rrëzuar. Naimi që duhej sot është bërë dhé, veç hieja e tij rend majave të Shqipërisë, zëri i tij ushton me të madhe, i ëmbël dhe i butë, trimëror dhe zulmëmadh!

— Xhonturqit, o vëlla, duan të na ngopin me lugë të zbrazur...

— Kjo dredhi duket hapur.

— Të lëshojmë kushtimin e madh, erdhi koha të ngrihen burra e gra, të gjallë e të vdekur.

— Veç me dyfek nuk i dilet, u dashka edhe politika, shtatë hile një trimëri. Të tjerët luftojnë më pak por thërrasin më shumë, me ne ngjet e kundërta.

— Ndaj e kemi pisk?

— Por do ta ngrejme zërin më shumë paskëtaj, ta marrë vesh gjithë Evropa, bota e tërë. Do t'i shkruaj një letër Ismail Qemalit në Stamboll, do t'ja shkoqit punët një për një, por na duhet një trim që të shpjerë kartën.

— Dërgojmë Skënderin.

— Na mbaron punë?

— Djal' i ri Skënderi, trim sa të thuash, turçen e than fare, i zgjuar si kolonjar.

— Bajua nxjerr divitin nga çanta e zë të shkruajë. Çerçizi është kërrusur, mbi Skëndon që fle si një shqerrë e butë:

— Do të të nis larg, o bir. Zoti qoftë me ty, ndofta sot Shqipëria është në udhëkryq, ku ta dish, ndofta është e thënë që historia jonë të çelë fletë të re ndënë çapin tënd. Po të mërgoj, o bir, po të ve në rrugë të rrezikut, po kërkuj nga ty më shumë nga sa duhet, në rrugë të panjohura, nër vende të papara, po të ndaj nga shokët, më ther në zemër, o trim i ri, o bilbil i çetës, o gazi i ynë po... po... Skënder o bir, (ai e tundi nga supat) Skënder, o djalë, zgjohu, ngrehu!

Djali përshkundi kryet e çeli sytë, fytyra e tij me pamje fëmijore me vetullat ngritur sikur pyet:

— Urdhër kapedan!

Ai brofi në këmbë aq shpejt sa dheu u tund ndënë pllazet e tija:

— Urdhër, Kapedan!

— ... letra nuk është shumë e gjatë, më shumë do t'i flaç me gojë, shqipo ke në Stamboll të mirë e të liq, do ta ruash kur të dalë nga Mexhlizi; shkoi pranë dhe zer e këndo: «mbi male, mbi Samarinë» pesë mexhide do të jap për rrugës.

— Mjaftojnë vetëm dy, kapedan, Shqipëria është e varfër.

— Udhë është e gjatë, duhet nxituar, duhen harxhe.

— Unë rroj edhe me fletë, kapedan s'më ha malli, ditën do bares, natën do fle duke rendur...

— Hajt të paça trimërinë!

* * *

Fluturon një djalë petrit në rrugën e gjerë të Dedeagaçit. La prapa Kosturin, Vedenën, Nogozhdin e ja, është në portat e Selanikut. Por fati i lik nuk e ndih. Sa hyri në qytet krisën koburet. Një arbëresh speciot brezlëshuar ja preu kokën me tagan mytesarifit që desh t'i marrë varkën. Zhurmë e rrëmujë, armët kërca-sin, por trimit nuk i gjënden gjurmat. Bëhet shtetrre-thim. Prej qyteti nuk lenë të dalë njeri. Skënderi mbet në rrugë të madhe. Këmbët i dhëmbin, është pa të njohur, pa një grosh në xhep. Në Paterahan ku bien shqiptarët sheh tre burra të zënë krah për krah. Medoemos shqiptarëve u shtohet dashuria në dhe të huaj. U flet, i përgjigjen. U hap zemrën, e ndihin.

— Bimbash Hodo Beu më duket se është shqiptar nga Rehova e Kolonjës, — i thotë njëri, — veten nuk e bën të tillë, por do të jetë i rrëmbyer (1) që i vogël, por

1) Turqit e kishin zakon të rrembejnë fëmij të krishterë.

ma me ngjet... me duket si kolonjar, rri në kafenenë buzë detit nga Beaskuleja shko andej pyet; po desh ai hap rrugë edhe natën.

Është vjeshtë, pazari është mbushur plot mall, peshq të mëdhenj të varur në çengela, vargje me duhan, pirdje me domate, mija kosha me rrush, në skelë shkar-kojnë grurë nga «Haxhi Dauti» (1) e ngarkojnë varele me vaj. Me të lexuar emrin e vaporit, Skënderi vu buzën në gaz. Iu kujtua një kallzim i Bajos: E dërguan «Haxhi Dautin» në Maltë. U nis e si trapiti katër muaj nëpër Mesdhe, pa mbaruar punë, kapedani u kthye me gjithë vapor në Stamboll e raportoi: «Hiç bir jerde Malta jok-tur! (Maltë s'gjendet kurkund.)

Ky vapor do të shkojë në Stamboll, por ka roje të shumta nëpër hyrjet. Edhe pazari është plot zaptije e halldupë. Rrugëve arapë të zinj, në breg një kurbat mban për hallke një ari e thërret në disa gjuhë, edhe në shqip: «Kush heq nga përdhesi, shëron ariu pesë grosh saa.

Kafeneja e detit është e madhe dhe e unjtër. Facën e ka plot xhame të vegjël në formë hoji. Skënderi hyn pa droje, atje mban erë qepë, piper e bornut. Sa vë këmbën brënda, në një çast derdhet vështrimi i tij si akrep nër të katër qoshet. Salla e kafenesë është plot. Taktuket e tavllës kërcasin me inat. Kundrejt, sazexhinjtë kurdisin veglat. I pari i tyre jep e merr me shokët e tij. Janë larg e s'u vjen zëri, por djaloshit ja thotë zemra se vetëm shqipot kanë ato lëvizje në të folur. Aty përzjehen gjithë gjuhët e Ballkanit dhe Mesdheut. Një ermen bullafiq, me mustaqet ngritura si dy hënëza turku, llërë përveshur, me podhë të bardhë, pjek kërnace e qebape aty mënjanë, nër muret kuadro me piktura: Një bakall «i veresies» rreh kokën me grushte, një «i peshinit» këmbë mbi këmbë, qesh. Më tej Gjenovefa përqafohet me të shoqin.

Kryesazezhiu e pret mirë Skënderë.

— Tungjatjeta, vëlla!

— Tungjat e me nder, nga vjen zotrote?

1) Vapor turk i asaj kohe.

— Jam kolonjar, vij nga Shqipëria, zotrote nga të kemi?

— Më quajnë Harito, përmetar me gjithë shokë.

Skënderi u jep dorën të gjithëve. Fytyra e Haritos është bardhë e kuq si një çyrek i pjekur mirë. Sytë i ka mavi të ëmbël e ballin të madh me një të skuqur në mes. Fshin me shami violinë dhe i jep harkut një çamçakëz:

— Bimbashi? Ka ndonjë muaj që vjen përditë këtu, ja sikur ka ardhur po shqipëtar s'e di të jetë, e kam mik të mirë është edhe dorëlëshuar po shqiptar s'e di...

Tashti sazet ja kanë marrë një kënge bullgarçe. Dy shule me këmishë të bardha nxjerrë mbi shallvaret rrinë atje pranë me një mexhite në dorë. Duan të hedhin valle por sikur s'ua mban. Një grumbull njerëz po hyjnë nga dera:

«Oj... Ky do të jetë. Ç'deli burri qënka qerratai. Rrobat kaqi, mbathur çizme, fytyrë e rreshkur, por i mbajtur mirë. Në brez koburen, gishtat plot unaza, qostek ari mbi gjoks, edhe nishane.» I dha vaktin Haritos, porositi një nargjile e me lëvizje të shkathët u ul kundrejt sazeve. Përmetari ndeshi vështrimin e Skënderit dhe i lojti syrin nëpër harkun e violisë. Komiti i ri ishte sa i grisur, veç kurmi i tij i derdhur shquante që atje tej. Fytyra e tij e ëmbël dhe trimërore, sytë e ndezur, faqet prush, dhëmbët stërhall, djalë mali. Nuk bëri temenanë anadollake po vu dorën në zemër si shqiptar dhe iu qas bimbashit.

— Selam Aleqym!

— Aleqym selam! — mezi u gjegj zabiti. Djaloshi ja nisi me turçen:

— Një punë jo e rëndomtë më bën t'u drejtohem efendi, kam nevojë të ngutur të nisem për në Stamboll.

— Nuk e di shtetrrëthimin ti?

— Si urdhëron, bimbash, por duhet medoemos.

— Unë jam bimbash që të mbroj ligjet e jo t'i shkel. Largohu! Ai thithi margjilenë e balli i tij i rudhur nuk qas fjalë tjetër.

— Duhet medoemos, bimbash unë jam shqiptar!

— E se je arnaut, çfarë pastaj?

— Për mëmëdhenë, o Hodo Rehova!

— Hëëë?! Si e the atë fjalë? — Një grahmë e ashpër i dolli nga fyti, surrati i tij pasqyronte trazinë. Djali sikur e shpoi mu në hie.

— Zëri i atdheut, bimbash, atdheu yt dhe i imi, e di gjëmën e Shqipërisë? E kemi nënë e na ka bij, do ta ngrejme mëmëdhenë ashtu si që ndën Skëndërbënë.

— Ç'je ti, more?

— Turçen nuk ta ka mësuar nëna, bimbash, edhe unë të vjedhur e kam, unë jam komit nga Shqipëria e më ke vëlla, vete në Stamboll për Shqipërinë.

— Aha... tashti të njofta. Mos loj vendit, pis arnaut, je hapsanik, qysh tashti, nuk dua të prish qetësinë e kafenesë, po mos loj sa të vijne zaptijet, ulu të them, mos lëviz!

Djali e pa drejt në sy, pa që bimbashi vu dorën mbi koburen, por u bind. Viola e Haritos sikur vajton, nofullat e tij i ka kapur ethja. Djalit po i dridhej zemra. Ndënë anterinë ka revolën, po këtë kërkon ta lozë në fund. Në fund fare. I bëhet sikur dora e butë e Çerçizit i përkëdhel supin dhe i flet ngadalë në vesh: «Mengadale, biro kur e sheh vdekjen me sy tregohu që nuk ja ke frikën.»

— Edhe turk të jesh s'duhet të më presësh kështu në besë, unë ardhja t'u hapa vetë.

— Mos folë, hesht!

— I pabesë, vërtet turk je, apo ke shitur edhe shpirtin? Këto ja tha shqip dhe mori përgjigje një vështrim të ashpër. Sazet muarnë një mane të vjetër, sikur delte kënga nga fundi i një pusi, sikur atje mjaullinin maçokët:

Çanakala içindé

Vordullar beni.

Pipa e nargjilesë dridhet në dorën e bimbashit, sytë e tij janë bërë gjak. Tashti sazet kanë marrë një këngë

dasme shqipe. Fytyrën e sëndisur të Skenderit sikur e le-
dhatoi filladi i Radomit.

«Eh, Harito, Harito, sa i mirë më je, por unë do ta
tund këtë kafene prej greku, do ta dërmoj këtë bimbash
turku, do t'u kall plumb në bark zaptijeve por... do të
vdes duke dëgjuar këngët e atdheut. Papritur një mistri
shkau në dysHEME, edhe një plumb, edhe një torbë. Ka-
tër djem të rinj me shami ndër duar po hëdhin valle.
Skënderi i njohu pa i njohur. Ishin Bexhaniotë:

N' atë shesh n' atë mejdan
Dolli dhëndëri asllan
Shikoni ç'fustane mban
Të gjatë me kllapodan
Permelenë gjith me ar
Sumbullat margaritar!

E, sa qenë shqipo n'atë sallë u kujtuan medoemos
se në dasmat shqiptare derdhet oriz e sheqer, mbi duvak
dëborë, u kujtuan për plloskat me verë e borzilok, u
kujtuan për fustanellat me njëqind pala, u kujtuan për
një shesh fshati shqiptar shtruar me rrasa ku trimat
kërcejnë me vrull e hov rinie.

Tashti në kefene kanë lënë pijen e mbajnë sehir.
Edhe nga banaku zgjasin kryet. Kënga e dytë ndjek të
parën. E sa u nis, Skënderi këcente mes sazeve. Bimbashi
bëri ta ndalojë por vështrimi mirëdashës i Haritos e qën-
droi. Zëri i komitit është i shkrifur dhe i ëmbël, pizga e
gërnetës po përpëlitet, telat e jongareve desh bëhen
copë e trokë, harku i violisë fluturon:

Në dasmë ne der' e madhe
Vijnë çupat valle valle
Vjen xha Gania me fustane
Me thik e me tallagane
Me një çupë kaçurrele...

Sytë e të gjithëve janë ngulur mbi fytyrën e djalo-
shit shqiptar. Këtë ai më shumë e ndjen se e fsheh, fa-
qet i janë bërë prush e qejfi mal, zëri i tij ka ngritur

peshë zërat e gjindjes. Dezhaniotët sikur janë marrosur, vallja e tyre të rrëmben, gjaku të vërshon ndër deje, e të bën të flakësh tej drojen e pleqërinë, të hidhesh në mes të tyre e të shfresch dufin dhe gazin. Balli i Haritos u mbush me mexhite, dhe një çifut mjekërxiq e shkuli qesën e ja ngjiti Skënderit një mahmudie në ballë.

— **Udri bre arnaut!** — bërtiti një bullgar i madh.

— **Iso, bre, more ton qerata aravanitis, tin oreo glendi!**

— **Aferim bre arnaut!**

Çifuti përpoqi duart e diç ngatërroi në gjuhën e tij. Kërncet e ermenit po digjen, po ai s'e ka mendjen aty, tavllat e zaret janë lënë mënjanë.

Ho! Ho! Dasmë shqipëtare!

Dhe save u rreh zemër e këtillë, u kujtohen çupat tona kur shpien në çezmë një pëllumbeshë të bardhë, u kujtohet një kaleshe vetull-nepërkë kur lyen portën me mjalte, u kujtohen koburet në erë kur vijnë deshinjtë darovë, u kujtohet (e me çfarë dhëmbje) një brengë e djalërisë fshehur si shpuzë mu në thelb të zemrës.

Tashti balli i bimbashit është përzierë me furtunën. Sytë e tij vështrojnë në hava, larg, tutje, në pafundësi. E thellë-thellë në mendjen e tij buçet Osumi, ushton Gramozi, blegërijnë manarët. Pllazi i tij i djabatë rreh bashkë me këngën. Nër duar po dridhet pipa e nargjile-së; po tringëllinjë këmborë në stanet e Milecit e në Valamarë, po gumëzhijnë burimet te qafa e Kazanit tufa bilbilash po këndojnë nër kaçubat e trëndafilave ndënë Borovë, zërin e tyre e rrëmben jehona e ja lëshon pyllit. Dasmë shqipëtare!

Malli i zemrës po ulërin në shpirtin e zijosur të bimbashit. Tashti i bëhet se është fëmijë i zbathur e kërcëqjerrë. i bëhet se është në një shesh fshati shqiptar, si dikur, e mban sehir i ndejtur këmbëkryq. Dora e butë e një nëne shqiptare i përkëdhel flokun. I duket se ja edhe tashti, si dikur, fustanellat e bardha i fluturojnë mbi fytyrë, i rrahin ballin, era e tyre e deh. Ai kërkon t'i kapë ato pala të bardha, t'i puthë, të fërkojë fytyrën, të

fshijë zemrën e vet, ndërgjegjen, syrin e përlotur; buza i dridhet, qerpikët i fluturojnë bashkë me harkun e Haritos, kënga e komitit ja përvëloi zemrën:

— Oh unë... o i ziu unë!

Djaloshi shqiptar mbaroi këngën po sazet s'e kanë mbaruar, as edhe valltarët. Skënderi pa ballin e bimbashit, hetoi këmbën e tij që rrihte bashkë me këngën, deshi t'i kapte edhe vështrimin, por nuk ja gjeti gjëkund, ai i kishte ikur lart, shumë larg. Iu afrua javash e, duke ja qëlluar majën e çizmes me thembrën e vet, sikur desh t'ja mbërthejë, i pëshpëriti:

— Të zura, të kapa, o i mjerë, të zura, o fatzi. Shqiptar me gjithë opinga!

Bimbashi kish varur krahët i dërmuar dhe i humbur:

— Më zure vëllaçko, më zure...

Pipa e gjatë e nargjilesë ishte shtritur përtokë si një gjarpër.

Portokallet

Ishim duke hyrë në qytet kur autobuzi ynë, papritur e pakujtuar, frenoi në vend. Udhëtarët u shkulën nga fronat të trembur e vetë, që isha në krye, desh i hipa shoferit në shpinë. Por ky çeli derën me vrull dhe ndërsa hidhej jashtë, i dridhej bulçia e majtë. Si zbriti, vuri duart n'ije dhe me fytyrë të ngrysur shihte njeriun me kazmë në dorë që desh e shtypi. Ky i fundit, nga sulmi i kanosjeve, u ndal si një makinë që i këputet zemëreku, uli kryet dhe heshti.

— Jo jo, nuk të shtypja, — foli shoferi, — të pashë, të njoha dhe kaq, bjeri kazmës qen!

Të gjithë vështruam njëri tjetrin në sy e ngritëm supat. Autobuzi u vu sërish në rrugë, flokët e shoferit qenë ngritur përpjetë, por me gjith këtë ai u foli miqësisht dy tre fëmijëve që i prenë rrugën dhe fare në fund, kur autobuzi qëndroi në agjensi, shoferi lëshoi një pshehtëtimë sikur desh të fshijë me të ndonjë kujtim të largët e të zymtë:

— Të më falni udhëtarë, njerëz prej gjaku jemi dhe...

Kureshtjen time unë e kënaqa ditën kur shoferi, Vangjel Veriga, kishte pushimin:

«Është një histori e dhimbëshme, më tha, sapo u shtruam në bisedë. — Sigurisht ti je djalë i ri dhe nuk di gjë nga ajo kohë kur unë isha çirak, ndihmës, qen dhe baltë... Pardje ti nuk e njohe njeriun me kazmë, por ai më njohu mua. Ai ka qënë ustai im në vjetet e para kur unë dolla në jetë për të mbajtur shtëpinë me bukë. Më kishte çirak në «hambarin» e vet, më dërgonte ku kish-

te punë, më kishte mësuar të fshehtat si të sillem me klientat e tij. Bie fjala, i vinin tre katër miq në dyqan, unë shkoja në kafenenë përtej e porositja me një mënyrë pak të çuditëshme: «katër kafe të mira e një për ustanë»; kjo desh të thoshte: katër kafe dosido e një prej kafeje të mirë. Dija si duhej përcjellë ky e si ai tjetri, cilin e desh ustai e cilin jo. Nuk do të tregoj si më mbante pas në pazar me shportë e thes në dorë, gjëra të vogla ato. Po le t'i biem shkurt: Ai qe hambarxhi. Po dale se ti mbase nuk e di ç'do me thënë... Hambarxhi quhej një pasanik që grumbullonte bereqet e çfardo malli tjetër. E vendoste në depot e veta dhe pastaj priste shkurtin, kur shtrënjtohej, e ca më shumë i lutej zotit të bëhej ndonjë zi buke dhe të mblidhte lëkurët... Zoti Nikolli, i tillë qe. Nga fytyra ka qënë burrë i pashëm, me sy gjith të qeshur, me gaz në buzë e uzurë në majë të gjuhës.

Ka qënë dimër, prag i Kërshëndellave, tregu qe zbrazur nga portokajtë dhe ustai nuk kishte asnjë kokërr në depo. Thërriti shoferin e tij Miha dhe kërkoi të bëheshin gati për udhë: U nisëm me Shevroletin e tij për në Sarandë. Ustai, Miha dhe unë, si ndihmës. Që këtu ngarkuam fasule. Shpina ime i vendosi një për një thasët në karrocërinë e kamionit dhe u nisëm. Ishte shënëndre i vitit 1943, kohë lufte. Sa arritëm në Sarandë, shitëm mallin shpejt e shpejt dhe ngarkuam portokaj. I mbuluam mirë me mushama dhe u nisëm pas mesnate. Ustai bënte hesap që nga mbrëmja e ditës së ardhëshme të mbërrinim në qytet.

— Shkelja gazin, Miha — urdhëroi ustai dhe Miha ja shkeli gjer në fund.

Qe ftohtë atij dimri, xhamat anës na u veshën me okitë që sapo muarmë përpjetën Muzinës kurse xhami përpara vishej me avull ndërsa fshirëset vej e vinin si fshesa të vogla dhe e fshinin. Sido kudo afshi i nxehtë i motorit nuk qaste akullin atje. Por u duk se kjo ishte veç e përkohëshme se sapo kaluam Gjirokastrën e i hymë grykës se Këlcyrës ndroi gjendja. Xhamet e anës u veshën me akull, ndërsa xhami përpara zu okitë. Pa

ndaluar makinën, delja vetë nga kabina në parafango. Gryeja ciflat e akullta me ksistër e sërish futesha brenda. Anë e mb'anë frynte. Suferima vërvitej në qiell, ulërinte pas xhadesë sa na duhej të qëndronim herë pas here sepse, sado të forta që ishin dritat, nuk shquanim dot përpara. Ustanë e mbanim në mes të kabinës, ai kishte mbështjellë këmbët me kuvertë deveje, mbante pallto stofe të trashë, dorëza lëkure, galloshe të holla mbi këpucë e një shishe konjak në dorë. Ngrinte pijen herë pas here e mua më xixëllonin sytë pas «Barbaresos» që shkëlqente nga ndriçimi i yjeve të artë mbi etiketë. Një herë të vetme ja zgjati edhe Mihas, po kur prisja të më jepte edhe mua, ai hodhi një vështrim të urrejtur mbi buzët e mia e foli: —

— Mblidhu ore, se na nguce. . .

Unë bëja çmos të strukesha fort mos zija shumë vend dhe i kaloja çastet e mia nënë peshën e një frike të patreguar. Çdo njeri që hasnim rrugës më kallte lëmerinë. Ndonjë udhëtar e ngrinte dorën, si përshëndetje, e mua më zinte tmeri: «Bobo — mendoja — ky po na kërkon vend në makinë.» Se e kisha pësuar edhe herë të tjera; le të qe dimër a verë, ustai të zbriste nga kabina për pesë lek të shkreta. Kur qe puna për fitim ai shiste dhe të jëmën.

Dita na u hap dhe gjer në Përmet nuk na ndodhi gjë. Zbritëm këtu dhe u futëm në një kafene. Ustai shkoi të ngrohet pas banakut kurse ne me Mihaan muarëm nga një çaj. Pas xhamit dukeshin fëmijë me çomage nër duar e qese në shpinë, nër duar mbanin gështenja të ngrohta e kolendra; kaloi një grup duke kënduar «Lindjen e Krishtit», një gegë shiste hallvë kockë, një tjetër me një ibrik të bardhë shiste kupa me salep të nxehtë. Topa pupagjeli me sheqer ishin vendosur në një vetrinë karshi. Më kishte kapur malli i zakonit të «kolendrave» dhe shihja si i shastisur përjashta kur Miha më foli: — S'i kemi punët mirë.

— Pse o Miha?

— S'e shikon? Ai po bën pazar me një udhëtar. —

Kur ngrita sytë andej pashë ustanë me gisht të ngritur lart:

— Një, i thoshte, një napolon kartë gjer në Korçë...
Mua më kapi tneri.

— Mos u tremb — më dha zemër Miha — do t'f
flas unë.

Nuk kaloi ndonjë çerek ore dhe ustai dolli këtej.
Pas i vinte udhëtari me valixhen në dorë, i veshur dhe
i mbajtur mirë. Dukej se do të qe nga tregëtar e për-
pjetë.

— Ndize motorin, shofer, urdhëroi ustai, kemi edhe
një «posaxher». Ti Vangjel hidhu lart...

Unë mbeta. Miha e hoq mënjanë.

— Të bëj rixha o usta, po gjynah për ndihmësin,
është ftohtë, qahmet, nuk qëndrohet jashtë.

— Hajde, hajde, se e di unë atë punë, ti shih timonë
aty. Vangjeli është djalë, euh, kur isha djalë unë...

Atëherë guxova edhe vetë.

— Djalë vërtët usta, por njeri jam, nuk e shihni si
ulërin veriu!

Ai ktheu shpinën e nuk foli fare. Vetë u bëra për
të lidhur buzën. Nofullat nisën të më dridhen dhe sytë
m'u mbushën me lot. «Duro o i biri i fukarajt — i fola
vetes, duro e mbaj veten, ke njerëz në shtëpi, prindër
për të pleqëruar, motra për të pajuar... dhe ju nofulla
mos u dridhni tashti, prisni, kini kohë.»

Mbeta si gur varri te rrota e parë. Miha më dha
dorëzat e tij e futi një bidon me ujë pranë vetes. Pastaj
më foli ngadale:

— Bëhu burrë, do ta qëndroj makinën dendur rru-
gës që të ngrohesh pas motorit.

Sa zura të hip në karroceri më foli ustai:

— Shiko mos rrish mbi mallin, unju mbi fuçinë e
benzinës.

Dhe fuçia ishte mu në fund të karrocërisë nga kra-
hu i majtë, që veç së ftohtës do më troshaniseshin edhe
zorrët. Po këtë kush e qante!

Në një të përpjetë, filluan edhe ethet e mia. Më

ishte i kotë mundimi për të ndaluar nofullat mos shkallmohen. Veç mbaja gjuhën kutullaç nga frika se mos mbetësha edhe pa të. Trupi m'u bë dru, këmbët nuk i ndjeja dhe vetë dridhësha. Nga gryka zunë më delnin ca rënkime që ngjanin me agullimet e ujçëve në kollozhek. Po ç'mund të bëja tjetër, veçse të duroja? Pas ndonjë ore Miha më foli:

— Si dukesh Vangjel?

Ja ktheva përgjigjen me një krahasim që nuk shkruhet në kartë. Falesha që mos shpohej ndonjë gomë. Dhe për fat nuk u shpua. Më dukej se makinës, hekurit, iu dhimbsa unë, po ustait jo. Ai për një napolon kartë më la të ngordh. Pak më tej Miha frenoi.

— O Vangjel, më thirri, zbrit se na u zu tubi i karburantit. Këtë e kuptova menjëherë. Ish puna që të ngrohësha unë.

Çelmë kapakun e motorit.

— Si dukesh? — foli shoferi ngadale.

— Keq o Miha, keq... dhe lotët ma prenë zërin.

— Mos qaj, — më tha, — mos e lësho veten, nuk dua të qash në syt e tij, të merr për ters dhe të pushon nga puna. Do lëshoj ujën e nxehtë të radiatorit... (aty për aty ktheu mendje) jo, jo se mos qullesh e bëhesh më keq, por ver duart afër motorit. Ja, atje mbi atë tubë bëj më sikur ndreqim diçka.

Nëpër të çarat e mbulesës hodha një sy nga kabina. Dukej se atje muhabeti kishte shkuar thellë.

— Dollën miq, që u daltë shpirti nga hunda.

Unë ngrohja duart, kurse ai nxori vidhat e kabileton e një kopertoni të brendëshëm.

— Do ta mbushim me ujë të nxehtë nga radiator, veç ta marrësh zvarë, mos e shohë ai.

Unë hapa çelsin e radiatorit e ai zbriti, mbushi llastikën me ujë të nxehtë. Pastaj e zvarrisi prapa e ma shkeli syrin nëpër kandelat.

— Gati ustá! E ndreqëm!

Sërish u vumë në rrugë. Këmbët i ndjeva më mirë,

por kjo ishte një ndihmë sa bujare aq edhe jetëshkurtër. Pas ndonjë çerek ore llastika u ftoh krejt. Ngrica, era, suferima, cikërimat e dëborës më vërsuleshin nga të gjitha anët e unë nuk kisha të mbrohem veçse një gjysëm kapoti të vjetër që kundërmonte naft e vaj. Mendova të ha një portokall. Ngrita një kind të mushamasë dhe mora një kokërr. I hoqa lëkurën me dhëmbë se gishtat nuk më punonin. Po nuk qe e mundur ta haja, portokalli qe i ftohtë dhe m'u duk i hidhur si helm. Jo sikur do ta haja po sikur do më hante. Shihja malet anësh, pishat e rënduara me borë, ndonjë ujk që rendte si i marrë nëpër akuj, ortekë bore që rrëzoheshin nga majat. Diku larg e larg dëgjova të shtëna armësh e mendoja:

«Ku jeni o shokët e mi, ku jeni, o partizanë, a nuk delni këtu në mes të kësaj batërdie e t'ja shtrojmë me portokaj, t'i kallim zjarrin makinës dhe të ikim larg, tutje nëpër foletë tuaja!... Ejani, unë u dua sot këtu, të shihni hambarxhinë si e ka lënë çirakun të vdesë nga e ftohta, eja të shihni një shëmbull të gjallë se si vuan e heq fukaraj, ejani...»

Asnjë përgjigje për mendimet e mia. Veç era ulërinte dhe motori grindej duke tërhequr me mundim barrën e rëndë. Zinxhirat e rrotave të pasme tringëllinin pas akujve dhe tymi mavi i motorit zhdukej sapo delte. Sa vinte ndjehesha më keq. Pëqiri po më ftohej, ky ishte fundi im; ma kishte mësuar im gjysh prej kohësh. Ai kishte qënë qiraxhi në kohë të Turqisë: Po t'u ftoh vetja, më thoshte, vajte, mbarove, ke vdekur, pra bëj çare me kohë.

Por diçka duhej të bëja. I duhej gjetur një rrugë së keqes, një çare, një mënyrë. Kam vënë re në jetë, se kurdoherë që i kam thirrur nevojës, kjo më ka mësuar. Nga maja e përpjetës që po zbrisnim pashë një kalorës. Një i dytë po e hiqte kalin e një njeri i tretë po e mban-te për krahu kalorësin. «Ky do të jetë i sëmurë, mendova, dhe i sëmurë rëndë sa që e kanë shpënë tek mjeku në këtë cikmë. Sa u ndeshëm përballë me ta, unë u bëra

shenjë dhe u flakëriva pesë portokaj ndër këmbë. Kali qëndroi, e ai që e tërhiqte u turr pas kokrrave pastaj ngriti duart e më përshëndeti. Edhe i sëmuri me fytyrë mbuluar me shall të zi, u kthye nga unë e më përshëndeti. Kjo më gëzoi e sikur më ngrohu. Se si thotë fjala: Bëj të mirën e hidhe në det.

Tashti që hodha çapin e parë, duhej të hidhja edhe të dytin edhe të tretin.

Po kalonim në Tri Urat. Grykat ushëtinin nga era dhe thëllimi priste si brisk. Asnjeri nuk dukej kurrkund. Por kur sheh lumin e madh që gurgullon zhurmëmadh nëpër akuj, të ngjallen kaq dëshira, kaq mendime... Se lumi është i madh, i gjatë që këtu e gjer në det. Dhe gjer në det anësh tij ka njerëz, ka fëmijë që koloviten me slita në akull, që e kapërxejnë me ura e lesa. Na, o lumë, meri portokaj, nanurisi mbi valët e tua e shpjeri tutje, larg, t'i marrin fëmija ndër duar, të qeshin, të gëzojnë për Kërshëndella.

Hakmarrje! Hakmarrje! — sa e ëmbël që je!

Më muarën zjarr krahët nga hovi i hedhjeve dhe sikur nuk e ndjeja më të ftohtën e parë. Kaluam Leskovikun, Sotirën, fushëzën e saj të vogël dhe maqina filloi të zbrejë nëpër Gërmenj. Kalamanët e shkollës, si e kanë zakon u turrën pas saj. Unë s'e bëra të gjatë... Fillova t'i qëlloj me portokalle. Një, pesë, dhjetë, njëqind. Fëmija sikur u tërbuan nga gëzimi i rendnin si të marrë duke u rrëzuar nëpër dëborë. Motori ulërinte, automobili vërvitej përpara e fëmijët fishkëllonin duke treguar në pëllëmbë portokajtë e verdhë. Një çamarrok i vogël po rendte akoma pa pasur gjë ndër duar. Rrëmbeva pesë kokrra e ja hodha. Turma ulërinte nga gazi e mësonjësi i çuditur dolli ne qoshja e shkollës e tundte dorën me gaz në fytyrë. Për çudi, e ndjenja veten fare mirë. Gëzimi i të tjerëve ta ngroh zemrën, por edhe gjithë ato lëvizje të shpejta duke hedhur portokaj... të merr trupin zjarr. Mendova një çast: Kjo që bëj është vjedhje, flakërij mallin e botës, bëj mëkat. Por një zë tjetër sikur më foli në vesh:

«Mirë se ti hyn në hakun e tjetrit, po ai tjetri atje brenda ç'bën? Atë, si thotë fjala, as pleshti nuk e kafshon prej një humbje të tillë, kurse duke të lënë ty këtu... po ta merr shpirtin, po të mbyt, mor hajvan. E përse? Për një napolon kartë.» Po sikur të më pikasë? Do kërkojë shpagim. Po çfarë t'i jap unë? Krahët e mi! E mirë, ai i ka se i ka. Ku të dalë pra. O burra! Afër Shalësit një tufë çunash po nxirrnin dushk të thatë nga lisnikët. Në fillim ata u trembën, pandehën se i qëlloja me gurë. Pastaj u mblodhën dhe zunë shiheshin sy ndër sy. E kuptoja që nisën të brohorasin, të çirren, të thërresin, po nga zhurma e fortë e motorit nuk dëgjoja gjë veçse shihja gojët e tyre që gati çaploheshin. Ata vraponin, unë i qëlloja gjersa krahët m'u lodhën e gjaku më vërshonte me forcë. Trupin e ndjeja valë dhe zemrën e kisha gjithë gaz.

«Ai qen mendon se unë do të ngordh këtu. Ku ta dish? Ai mbase nuk mendon fare për mua. Ose mendon si për ndonjë qen. Por, jo, jo, unë nuk ngordh, jo, unë do rroj, unë jam djalë i ri, shokët e mi luftojnë malëvë. Ah sikur një nga këta portokaj, një i vogël fare, një mandarinë fundja, një e tillë të bëhej bombë, t'ja vërviçja sipër ustajt, ta bëja copë copë e të merrja malin përpjetë. Po sikur të rrëmbej manivellën, t'ja fut mu në kokë, t'ja dërmoj kafkën e të kërcas malit!»

Hakmarrje! Hakmarrje — sa e ëmbël që je!

«Po ç'del nga një vrasje e tillë? Asgjë. Në u shoftë ky hambarxhi, ka të tjerë. A priset godina po i hoqe një gur? Jo. Duhet hequr gjithë gurët që të shembet kjo godinë e vjetër. Dhe vetëm kështu ngrihet pastaj godina e re. Po dale, ku i kam dëgjuar këto fjalë?»

Çudi! Unë që kam kurajo edhe ta vras, qëpari mendoja se është mëkatë që flak portokajtë. Ha, ha, sa bu-dalla që isha!

Ndjenja të çuditëshme po më lëvrinin përbrenda, por kryesorja që se ndjehesha mirë.

Dëgjiova zërin e shoferit që më pyeti?

— Ej, Vangjel, si ndjehesh?

— Mirë Miha, jam fare mirë.

Diç bisedonin brenda e m'u duk sikur shoferi më fliste akoma. Pa i fola:

— Mos the gjë Miha?

Ai zgjati kokën nëpër dritaren e kabinës:

— Jo, jo, ustai flet, thotë se Vangjeli është djalë i fortë, duron shumë, i zjen gjaku... dëgjon?

— Ashtu vërtet, gjaku më zjen, po, po.

Në Korçë arritëm më të mugëtirë. Përpara se të filloja nga shkarkimi, ustai i hodhi një sy mallit.

— Të shohim një herë. mos kanë ngrirë rrugës, po ti, mor malukat, — m'u shkreh mua, — sa copë farma-kose?

— Të betohem usta, as edhe një. Dhe nuk gënjeja.

Por sa çeli mbulesën ai mbet në vend. I gjithë fundi i karrocerisë ishte bosh.

.....

— ... do të m'i paguash gjer në santimin e fundit. Dy muaj rrogë i ke brenda, e sapo të mbarosh çdëmtimin, të mos t'i shoh më sytë. Në hambaret do mos shkëlësh më, hajdut i keq, merr samarë e Hodos dhe qëndro ti në vend të hamallit, Hodua në vendin tënd.

Asaj natë nuk më zuri gjumi. Në mëngjes dolla që të takoj Gaqo Vidhën. Ky ishte hidraulik, dhe më afronte për bisedë gjithnjë. E gjeta në ofiçinën e Vasellit duke ndrequr një tubë. Ja tregova gjithë ngjarjen. — Po ç'ke ndër mend të bësh? — më pyeti ai. Ju përgjigja menjëherë: — Kam vendosur t'i kthej portokajtë në bomba.

Ai lëshoi matravidhën e më pa në sy.

— S'ke frikë nga gjith kjo e ftohtë?

— Jo, o Gaqo, unë jam i fortë, duroj shumë, unë u ngroha duke flakëritur portokaj... kurse po të hedhësh bomba...

Atij i qeshi nuri e më ra në sup.

— Veç kam një hall, — i shtova, — si do t'i bëhet çareja familjes.

— Për të mendojmë ne, nuk je ti i pari. Nisu!

Të nesërmen po ngjitesha përpjetë malit të Mborjes me një copë kartë në gji. Nëpër shkëmbenjtë e avushës thepa thepa, ulërinte veriu. Bota ish bërë kallkan, kurse mua më dukej sikur shihja përpara kalamaj me portokaj nër duar, tek çirreshin e këndonin në një valle gazmore.

Dasmë e çuditëshme

(Tregim i një partizani)

Edhe në gjumë e ndjeja që reshja s'kishte pushuar. Kaq ditë që shiu na kalbi mish edhe këmishë. Sapo u zgjova, sytë e mbyllur m'i vriste drita, ndaj nuk i çela. Duhej të qe mesditë. Që natës më pat marrë gjumi pa ngrënë e pa pirë, e bile pa terur rrobat e lagëta. Në një çlodhje të tillë më ishte dukur sikur gjymtyrët m'i përkiste një dorë e butë që m'i përkëdhelte, m'i fërkonte dalngadalë ndërsa unë n'ëndër shihja sinira me bukëvale, kroje me ujë jar, tek haja e pija si i babëzitur e s'kisha të nginjur.

Sa bëra të çel sy menjëherë u prapsa. Një zë i hollë vajze filloi të flasë. «Ç'të jetë kjo? Mos akoma jam n'ëndër!»

Ndër ato malësi t'egëra s'kisha parë kurrë një fytyrë femre. As plakë e as të re. Po kjo, kush do të jetë? Mbi ballë ndjeja tehun e një plafi që më mbulonte trupin. E zvarosa ballin një grimë tatëpjetë dhe çela pak njërin sy. Njëpër thekët e murme pashë... Shpejt e mbylla qepallën por m'u hap dëshira t'i çel të dy sytë e të hidhem përpjetë.

«More, po ku qënka rritur kjo guguçe! Me sy me fytyrë, me flokë me trup, nuri vetë. Kullumbri nga sytë, vishnjë nga buzët dhe leshrat i ndrinin si zift i vakur.»

Ajo nuk qe partizane nga shoqet tona. Ajo ishte çupë e shtëpisë, që fliste shkoqur me tre shokët e mi.

Menjëherë u kujtova se ne patëm ardhur këtu për

një punë të çuditëshme. As për luftë e as për punët e saj, po për dasmë! Në vend të pogaçeve patëm sjellë dyfegje, në vend të dëshinjve përsëri dyfegje e në vend të darovës dyfegje të tjerë. Se për këtë dasmë në mes të luftës, veç të tillë duheshin.

Por tashti më vinte zor t'i hapja qepallat. Pak më vonë dëgjova që rrahnë shkallët e shtëpisë nga çape burrash. Ja edhe një këngë që andej:

«Nëna ime dhe babaj
Me lot po më qajnë...»

Nëpër ato hyrje e përshëndetje u ngrita edhe vetë. Si e desh mirësjellja, së pari i zgjata dorën një gruaje që rrinte mbi sëndyk. Ajo mbante një farë peshtemalli me vija si pregaç (1) e një palë tumane të kuqe mbi këmbët e zbathura.

Vajza, që rrinte më tëhu, më dha dorën më me dëshirë, me bryl të thyer e ngazëllim, sikur të njiheshim prej kohe.

— Unë jam Sherka — tha ajo, gjithë këta burra jeni lodhur për mua... bo, bo...

Çudi me këtë vajzat e mbyllura! Kur i mendon i merr për qënje gjysëm t'egëra.

Qerimi, si njeri i shtëpisë, më rrinte kundrejt e dri-dhte cigaren:

— Mos fol ashtu çupëëë. Ne ardhëm këtu për ty dhe për atë baba trim që pate, për atë babë që na e la gurin e mullirit më qafë.

Kishte ndodhur asaj malësie të largët, thellë atij fshati të humbur, që Sherka, vajzë e rritur tashti (vajzë për «më kalë» si thotë fjala) kishte dy vjet që priste krushqit e këta nuk kishin ndër mend të vinë. Fort i mjeruar, i ati i Sherkës kishte bërë ç'i pat ardhur për dore, por më kot. Shtegtimi i largët dy ditë udhë, ishte pengesë atyre ditëve të vështira, kur karvanet e dasmorëve

1) Pregaç = përparëse.

jo veç një herë ishin bërë shenjë e topave. Kalorësit dasmorë i dukeshin të huajit si çeta me kryengritës. Ca kohë më parë ishte vrarë në luftë i ati i Sherkës dhe kur vdekja i kishte dhënë dy tre çaste jetë, ai kishte lënë fjalën e fundit: «Dheu do mos më tretë pa u martuar çupa këtu e gjashtë muaj...»

Gjashtë muajt po kalonin e krushku i madh kish dërguar fjalë:

«Të huajtë s'na lenë të bëjmë këmbë nga fshati. Por në paçi besë e trimëri na sillni nusen juve, se do shkoj zemërdjegur nga pleqëria ashtu si i ndjeri nga plumbi.»

— Si e ka emrin dhëndëri, o Qerim, — pyeta shokun.

— Hilmi. Thonë se është djalë i mirë po njeri nga ne nuk e ka parë. Babaj i teqesë e vendosi këtë punë.

— A jeni gati, o shokë?

Kështu foli komandanti ynë që sapo vuri këmbë në kthinë. Ishte kjo një pyetje e bërë sa për të shkuar radhën, se komiti (si e kanë thënë vetë pleqtë) është gati kurdoherë. As këpucë për të mbathur, as gunë për të veshur, e as gjerdhan për të ngjeshur. Ne flinim rëndom si ishim, pa trazuar fare pajimin e partizanit. Gjumë komiti. U dha ndonjë shenjë? O burrë përjashta se ai matanë s'ka ardhur as për një copë bukë e as për ndonjë qese duhan. Ai vjen për kokë dhe koka duhet ruajtur duke i mbajtur sytë katër e pushkën në dorë.

U nisëm drekëherë. Ca lot u derdhën më të dalë nga fshati. Ato që derdhte nëna domosdo ishin lot të dliirë, sa për ato të Sherkës unë s'mund të ve dorën në zjarr. Se, kush u martua e s'u gëzua?

Krushq të çuditshëm ne! Me armët peshë, bomba në brez, me pararojë e praparojë e mbi të gjithë pa raki, si s'mbahet mend ndonjëherë atyre maleve.

E shtruam rrugën ndër këmbë me Sherkën në mes. Ish koh' e keqe, me të sajat. Se atij dimri moti i lik mbajti gjatë. Qimtoj gjithë Marsit, fryjti Prillit, sa dëborra u bë akull e njerëz që meren me punët e motit (të tillë ka plot ndër ne) e thoshin se «plakat» harruan të

zgjohen me Prillin pa e lanë inatin për ditët e para të Majit. Po, sidokudo, toka e mbajti besën, se dielli herë pas here ja bënte me sy që tej reve dhe ajo u lëshoi lëngun bimëve dhe e veshi botën me flet e lule, me bisqë e bar të njomë. Koha ishte e murme, pus nga mjergulla, por gjethi i ahishteve sikur ta çlodhte syrin.

Të mërzit, edhe balta, qielli i vrejtur, mjergulla që të lyen me noti, përrrenjtë e turbulltë me ujë në ngjyrë të kuqe, të verdhë, zhul e llum. Një rrufe ja dha me kris-më të thatë. Kur ngritëm kryet, një lisnik po digjej e aq e errët ishte bota sa flakët dukeshin të kuqe.

— Po gjëmon, dështoi dimri, — foli një nga shokët.

— Ah, po jo, mori, i paudhi as dështoi as ka ndër mend të hiqet, po me këtë mot, prite kur të nxjerrë kopilë me gjithë opinga.

Gjithë gjithë jemi tridhjetë shpirt. Komandanti shkon në krye, pas pararojës, e herë pas herë gojë më gojë vijne njoftime «U dëgjua një krismë pushke, mund të jetë edhe çifte gjahtori. Mbani armët peshë se gojë njeriu fishkëlloi përpara. Do dredhojmë nga e djathta, se përpara kemi fshat e lehin qentë.»

Sherka është gjithnjë në mes të kollonës, para saj ecën Qerimi. Druaj se i thua — xha — se gjen belanë. Mbi gjerdhan në xhep të jelekut, i zbardh një kuti duhani. Mua më nxit gjithnjë dëshira t'i jem pranë njeriut që ka gaz në zemër, pra i shkoja vajzës pas. Ajo e ndjente vështrimin tim e kthente kryet më shihte.

— Ama u ngopë me gjumë, — më foli diku.

— Isha i lodhur nga udha.

Këto qenë sa për të çelur fjalë, se më tej biseda ro-dhi vetiu.

— A ke qënë në Drizar? — më pyeti ajo.

— Kam qënë posi, fshat i mirë, prapa mal, përpara fushë, livadhe plot e vrështa sa të duash.

E merrja me mend se Sherka nuk më pyeste as për rrush e as për ujra, ajo desh të dijë në e njihja Hilmi Feçin nga Drizari. Atë Hilmi, që ishte burri i saj i pa-njohur, atë Hilmi që sot po priste nusen në shtëpi.

— Edhe njerëz të mirë kam njohur në Drizar, mik-
pritës të mëdhenj, njëri syresh (besa emrin s'ja di) na
gatoi oshmaren veç me gjalpë e djathë dele, po sa për
emra... nuk mbaj mend.

Ajo lëshoi një nënëqeshje si shenjë se kuptoi, e së-
rish bëri përpara. Unë i shkoja pas, pa edhe se mund të
qe mëkat, mundohesha t'i shquaj vijat e trupit nënë atë
fustan fanellate qepur gjërë e mos më keq. Se, mirë be-
sa, nderi e ato fjalët e bukura mbi partizanin krenar,
por në fund të fundit unë isha djalë dhe djalëria or tun-
gjaçjeta... Hej! ç'më hante koka...

Afër mbrëmjes, mjergulla u shpërnda në një grykë
nga lindja dhe diku u duk ylberi. Vajza ngriti dorën
andëj dhe foli:

— Thonë se po të kalojë një çupë përmbi ylberin
bëhet djalë... Sa mirë të isha djalë..

Më duhej diç t'i përgjigjesha po më mbet këpuca në
baltë e zu këceja rreth me këmbën e zbathur ngritur lart.

Kaluan orë, ardhi nata e zezë si mellani; nuk merr
dot me mend nga lind e perëndon. Lagështin e mjergu-
llës e ndjen tek pushka që pikon gjithnjë. Dhe të vjen
mirë t'i lagësh duart orë e çast se po i le të teren të du-
ket sikur të zenë rëzhdë.

Papritur diç xixëllon përpara, dhe nuk e di se çfa-
rë është: cigare e ndezur në ndonjë pusi, apo mënjanohet
mjergulla e duket një kandile, apo mënjanohet reja
e duket ylli, apo ndofta, ndofta kthen kryet Sherka e i
xixëllojnë sytë.

Larg e larg qentë lehin, fshatrat flejnë futur nënë mu-
tafin e natës dhe ne ecim e ecim gjithnjë, të ngarkuar
me armë, të kredhur në mendime.

S'qënka lehtë të shkosh në dasmë në kohë luftime.

Sa zor do ta ketë pararoja. Ajo çan rrugën e padukur,
këmbët shkelin bosh, ballet përpiqen në drunj, zbrit e
ngjit, zvarrë e me zor, as e marr dot me mend ku shkel
e ku je.

Kur u gdhi vështruam njëri tjetrin. Ishim tërë baltë por rrugën nuk e lamë.

— Pa shiko ka mbirë misri, — flet Qerimi.

— Ç'e do, është kërthi sivjet.

Dy tre shokë këndojnë.

«Nëna ime dhe babaj — Me lot po më qajnë — Të enjten e madhe më marrin!»

Diku këllëfi i mjergullës u çart, sikur u gris një kind i saj mbi ara. U dukën plepa përfund livadhesh. Fletët e tyre trokëllisin e shushurijnë. Shihet një gomar ngarkuar me pula, disa njerëz pas tij, qënkan më armë... oj!

Një — fësht — pa fishkëllimë më shkoi te veshi. Barkas përtokë si shakull. Shtërngova trupin dhe prita «përgjigje» nga lëkura. Nuk më dhëmbi. Pra s'ma kishin shpuar. Matanë urdhëra, nisën shkëmbime armësh. Edhe të shara domosdo.

— Ramë në pritë?

— Jo, jo, ramë në gjermanë plaçkaxhinj. S'e sheh gomarin me pula!

Dhe gomari i qetë ha lulegjembë në ledh e tund veshët i mërzhitur nga të shtënat.

— Plaçkaxhinj vendës dhe të huaj. Luftojnë, për kokën dhe për plaçkën, dhe janë shumë, mbase njëqind e ca...

— O burra mbi ta!

U sulëm përpara. As të shkon ndër mend se ka baltë, as që e ndjen se bie llohë. Por, që lufton në syt e një çupe të bukur, këtë e ndjen. Dhe të vjen turp që fare padashur, pa ditur, kafshon dhé.

— Ç'është ky paçariz?

Një tanks me armë u grind mes hendeqesh. Plumbat e tij nuk ngrejnë duman por hyjnë në baltë si thika në gjalpë. Fllup! Fllup!

U gjendëm në një koriye dushku nga ku sapo kishin dalë. Se lufta s'është as dasmë as lojë cingëlthi. Lufta është dyndje, ethe, zvarrisje.

— Sherka, more, Sherka!

— Ja komandant, ja.

— Nëmërohuni.

Zënë e pyesim njëri tjetrin.

— Mungon një shok.

— Po kush?

— Seiti... te një shtyllë telefoni shoku komandant e fsheha vetë ndënë tufa shavari, s'mori vesh gjë, m'u mpi krahu — më tha, dhe vetëm aq.

Pritëm sa ra nata. E gjetëm edhe Seitin e vrarë. Dasmë e çuditëshme!

Mezi çelmë varr në shurigë të kuqe. Varrosim një shok dhe shkojmë në dasmë. Sherka mer pushkën e të vrarit dhe ze e qan:

— Ta dija kështu, rrija ku qeshë, unë martohem, djali për dhëndër bie e vritet.

— Në luftë s'ka kuqe — flet Qerimi. — Përndryshe, gjithë këto vjete duhet të çirrnim gjokset. Ai ra dëshmor i atdheut dhe i gazit. Se për këto gaze e dasma luftojmë, që të këndojmë e të martohemi ashtu si na e do zemra.

Sherka mundohet të heshtë e kafshon gishtat. Sytë e saj ngjyrë kullumbrie duken më të mëdhenj.

— Dasmë domosdo, se na duhen djem, ca bien të tjerë rriten, kështu e ka lufta.

Përsëri në rrugë me pararojë e praparojë, me armët peshë, me mendime të përzjera, të habitëshme që hipin kaliqafë njëra tjetrën e ngatërrohen. Dasmë e çuditëshme. Nisesh për punë gazi e të vrasin shokun mb'udhë!

Errësira na mbështjell më fort. Më duket sikur na gëlltiti një gojë e padukur e ne rendim nëpër dhëmbët e grykët e saj. Po pararoja le të gjejë rrugën, komandanti le të nuhasë, le të bëjë çarë ai, unë hedh këmbët dhe mendohem. As që marr vesh që udhëtoj. Në Drizar mbrijmë në agim, mbase më parë. Kanë dërguar fjalë e na presin. Sapo të afrohem i shtëpia do mbajë erë mish të pjekur, dardha turshi, simite të ngrohta. Ne u shpiem nusen dhe jemi krushq. Krushq të çuditshëm.

Sherka rend përpara meje. E marr me mend së tash-ti ecën me krye të varur. Diku u përpoqëm dhe ndjeva flokët e saj mbi ballin tim. Qeshëm ngadale n'errësirë si për të kërkuar ndjesë e përsëri në udhë.

— Mòs të vrava?

— Vetëm pak.

— Kurban motra, sa më dhimbseni, u nisët për mua një çetë e tërë, një shok e lat mb'udhë.

Flet Qerimi:

— Së vritemi pa duhen dasmat. Që të lindin djem. Dëgjon, o Sherke, duaam djem, ti do rritësh plot të tillë, djem për burra e për pushkë. Po... pa daleni...

Ai na preu rrugën e na vu duart mbi shpatulla:

— Oj? Ç'bën kështu?

U bëmë tre si perusti dhe ai shkuli qesen.

— Daleni, të ze një zjarr, po xixat mos duken, strukuni, qasuni!

Një tresh n'errësirë.

Nisemi të tre, nisen edhe mendimet e mia.

«Do arrijmë në Drizdar, Hilmiu në krye të odës, djalë i ri, fshatar, veshur me shajak, festen e bardhë kapitur mbi sy, i shkathët si dre, i pashëm si rrusp. Vëlla Hilmi! E pate fat këtë thëllëzë mali, u trashëgofshi, një herë e me jetë, po... kije kujdes. Ai nënëqesh por më sheh krenar, sikur don të thotë «mòs na shit mend». Hilmiu rri në krye të odës e na sheh shtrembër. Hë, or qen, ne u vramë për ty e ti na shikon vëngër?»

Ec dhe merrem me Hilminë. Dhe më duket i huaj, i pështirë, dinak. Dhëndër i çuditshëm.

Nisa ta urrej Hilminë. E urrej pa e njohur. Po përse, o partizan? Ty, që ke dalë të vraç urrejtjen të hipi mëria në mes të rrugës?

Përsëri u përpoqa pas Sherkës. Qeshi e tha se edhe ajo qe përpjekur pas Qerimit. Pra kish qëndruar kollona. Unë shkova pështymën.

Ardhi fjala gojë më gojë: — Jemi në të hyrë të Drizarit, presim të kthehet pararoja.

— Ejani.

... Kam përpara një grumbull si lëmsh. N'errësirë filloi të çdrindet (1) lëmshi. Po si duket Sherka nuk dëgjoi e unë sërish u përpoqa me të. Që të nisej i vura duart mbi supet e saj e bëra ta shtyj.

— Mos më shty, — tha ngadale — mos, mos, kam frikë, frikë!

— Ti ke frikë? Këtë nuk e vura re atje ku kërciti.

— Atje ishte ndryshe, vëllaço, vëllaço, kam frikë.

Vërtet ardhi era e mishit të pjekur dhe e bukës me qiqra. Po edhe një bletë do ta kishin prishur. Po dritë nuk dukej gjëkund. Veç në një prag furre ndrinte një kup me shpuzë.

Dasmë e çuditëshme.

Sa hymë në oborr Sherken nuk e pashë më. E mua-rën gratë më tha mendja. Dritaret e odave qenë zënë me rogoza, me levenxe, me bruca, që të mos delte drita. Nuk vura re në kishte llampë, se zjarri në vatër qe i madh e bubullonte. Dy kthina u mbushën plot me partizanë. Zë e mban erë kozinë e djegur. Avullojnë rrobat tona. Mjergull brenda e mjergull jashtë.

Krushku plak qënka vërtet me një këmbë në varr. Ngjatjeton e na hedh cigare në prehër. Një si shoku i tij ndan rakinë.

— Po dhëndëri ku është?

— Po, ja... ky është Hilmiu!

«Bo, bo! Dhëndëri?!»

Ndofta syt e mi u bënë si gryka cifuni (2).

«Po ky na qënka gërxho, plak dhe i shtrembët, mus-taqet gjer ne veshi, i zi si katallan, i trashë si derr.»

— Ky është Hilmiu?

Heshtje prej varri.

— Po flisni, o djem, flisni, o shokë.

— Jemi në zi, na u vra një shok.

Zjarri bubullon, pa zë e kërcet. Unë mbaj kokën për-dhe e mendjen e kam ujem. Çfarë duhet vallë që të pri-

1) Çdrindet = çmbështillet.

2) Cifun = gryka ku dalin ujrak e kades.

shet kjo dasmë? Mos vallë duhet shumë? Po zemra ime do pëlcasë se do pëlcasë, mbase duhet kjo, mbase vërtet. E shkull dhe e var në peronë.

Rreth e qark zën e pëshpërisin vesh më vesh. Edhe unë flas me të parin tonë por veç më sy.

— O i zoti i shtëpisë, do nisemi!

Dhe komandanti futi saatin në xhep.

— Unë kam qef të rrini, o miq...

Një kujë në çardhak. Çapet, dum dum!

Sherka u dha në prag, pas i vjen Hilmiu, një gruaje i duket veç supi. Vajza hyn e shikon zjarrin, fërkon tëmthata, na vështron të gjithëve një nga një, qëndroi te unë e bëri të thërrasë. Po zë nuk i dolli. Faqet iu bënë limon e u drodh me gjithësej. Mbuloi fytyrën me pëllëmbë por këtë radhë zëri i dolli i ngjirur:

— Jooo!

— Na ndje, o i zoti i shtëpisë, por ne do flasim veç me këtë çupë.

Dhe folëm shkurt. Ata folën me gojë, unë veç me sy.

Punë e çuditëshme.

— Do nisemi, o plak, se kjo punë e pat!

— Aaa?

— Vajzës nuk i pëlqen.

— Pse? Duhet t'i pëlqente asaj?

— Po kujt tjetër?

— Neve, domosdo. Është dhënë fjala, ky është zakoni.

Plaku shkon rruazat dhe dejet e zverkut i duken si gjalme të mavinj. Hyn edhe Hilmiu në mes:

— Po shkelni shumë vëngër o miq, zakoni i shqipëtarit!

— Ky zakon, or tungjatjeta, mban erë myk, zakoni i egër, ndaj kemi dalë malit ne, ta shëmbim edhe këtë.

— Ju mund ta shëmbni nesër po sot, këtu në shtëpinë time...

Qerimi foli në fund:

— De, more, de, dashke mish pas porosie zotrote.

Na thanë bilbil e na dolle buf. Dhe bufi plak dashka dëlëndyshen e njomë; jo besa se të mpihen dhëmbët.

— Edhe ti, o plak?

— Plaku i sat ëme. Unë kam shokë djemtë, e kam djem sa të duash, hiq tejt!

U vumë në rrugë. Sherkes iu lodh njëri sup pa e hodhi armën në supin tjetër. Qerimi na preu rrugën e na vu duart mbi supe.

— Daleni, qëndroni, do zemë edhe një zjarr.

U bëmë tresh n'errësirë.

— Strukuni se lloha na lag eshkën.

Masati qëllon, xixat ndizen me mija, miliona e përshkënditen rreth e rreth.

Kokëkrisuri

Mali ngrihej si një pìrg madhështor dhe fare në krye maja, prerë si me thikë, ish pllajë e gjerë sa tre lëmenj bashkë. Pishat e larta ishin moshuar aq fort sa qenë vaisur, sikur u faleshin burimeve fshehur ndënë kaçubát. Në shesh drita zbriste që lart ngá kurora e kreshtave me halthe e në piskun e vapës dukej sikur qe një mëngjez i vagëlluar.

Dhe në këtë majë mali, thellë Gramozit, atij moti e asaj dite, krikëllinin degët, ushtonte pylli e gerat qime ndritur vështronin me habi gjindjen që heshtëte.

N'atë shesh po gjykohej një partizan. Shokët e tij në një rreth krejt të plotë, hedhur duart mbi supat e njeri-tjetrit, kishin rrudhur ballin, vajzat mbanin sytë përdhë, kurse djaloshi fajtor që nga buzët e kuqe përzinte me gjuhë fijet e ashpra të mustakut.

Qëndronte kryelartë në mes të rrethit kundrejt gjyqtarëve të malit.

Ish një punë femre në këtë mes, një punë e papëlqyer e atyre viteve të ashpra. Se asaj kohe ish faj i madh të lektiseshe me vajzat. I egër ish kanuni dhe ca më i egër dënimi. Këtë e dinte mirë partizani që gjykohej. Dikur ish i parë ndër shokë ai, trimërinë e tij e njihnin miq e armiq, shokë e fshatarë; se kush i bëri teslim milicët e Urës? Kush kapi për gryke mitrolozin e bersalierit? Kush i vu zjarr kazermës së alpinëve? Kush e kaptonte vaun me një të hedhur?

Ish Gjik Vërrija ai.

Por ja tashti trimi i dëgjuar po gjykohej.

— Partizan Gjik Vërria, a ke dalë malit vullnetar?

— Po, vullnetar.

— A e ke bërë betimin e partizanit?

— E kam bërë.

— A e ke ditur kanunin e malit?

— E kam ditur.

— E ç't'u desh ty çupa e botës në mes të zjarrit?

Prandaj dolle malit ti, të puthësh çupat?

— Po unë e dua, shoku komandar, do ta marr grua, ç'do të thuash ti?

— Edhe në kemi gra, por i lamë në shtëpi, nuk është koha e grave dhe e çupave. Turp, o Gjikë, turp!

Komandanti gjyqtar bisedon vesh më vesh me dy shokët që ka anash e pastaj, si për të marrë një aprovim, mundohet të këndojë sytë e partizanëve. Dhe sa sillet vështrimi i tij, radha valavitëse e fytyrave kundrejt, si të ish e lidhur me ndonjë legëtyrë, ulet drejt tokës për t'u ngritur sërish sapo të kalojë ai shikim.

Tashti gjindja duket sikur nuk merr frymë fare. Dënimi do të ish sipas kanunit, i egër dhe i ashpër, gjyq partizan ai, shkoje për dhjamë qeni.

Dhe ja, në këtë çast, partizani plak Kaso Rrapit hoq dhi dy çape para e kërkoi fjalën:

— Diç kam për të thënë, shoku Mihal, për thinjat e bardha e shpinën time të kërrusur, lutem dëgjomëni. I rëndë është faji i këtij djali, dënimin e marrim me mend të gjithë, por vendimi i mirë duhet t'i unjet mendjes më të mirë. Vëllaj i Gjik Vërrisë s'ka mbushur motin që kur ra në sheshin e burrave; të mendojmë se një portë e mbyllim fare e për gjithnjë. Ç'fitoi nënëzeza prej kësaj lufte? Dy djem të humbur, njeri me nder, tjetri me turp. Shto edhe një vajzë të llafosur, barabar e vvarë, dhe ja se ku na bëhen tre. Por turpi në dorë të trimit kthehet në nder, ta marrë për fare çupën, ta shpjerë vitën në shtëpi tek e ëma dhe mbaroi. Unë flas me dorë në zemër dhe kaq pata.

— Mirë e ke, o Kaso Rrapit, — ja ktheu komandanti, — por armiku atë do, të çthuret besa jonë.

— Duhet mëshiruar djali!

— Me mëshirë nuk shkóhet në luftë.

— Unë kështu jam! i mëndjes, fundja prisnim sa të kthehej komisari.

— Ulu ti në vend të tij dhe eja të gjykojmë.

An' e mb'anë heshtje, dëgjoen gerat tek brejnë zhuk, ndihet gurgullima e burimeve, krikëllima e minjollave.

Pastaj gjyqtarët bisedojnë midis tyre: Njëri shkroi vendimin, dy të tjerët vunë firmat. Komandanti u çua më këmbë dhe lexoi:

«Gjik Vërria, fajtor dhe shkelës i kanunit partizan, dënohet me dëbimin e tij nga radhët e luftëtarëve, të lëshojë pushkën në vend dhe t'ikë».

Për një çast djaloshit sikur iu errësua bota, iu drodh nofulla e poshtëme dhe kafshoi buzët me dhëmbë. Pastaj me kryet lart bëri të çajë rrethin e shokëve. Po, sa ish më të dalë, i foli sërish komandanti:

— Lësho pushkën, pastaj largohu!

Ai ktheu kryet dhe e pa drejt në sy. Një qip i buzëve iu drodh dhe bebet e syve sikur i nxorën xixa:

— Këtë, (ai rrahu kondakun me grusht), e ka marrë kjo kockë me gjak, edhe revolen që ke në brez ta kam falur unë, komandar Mihali, veri gishtin kokës se, për atë diell që ndrit atje, bëhet gjak këtu në shesh. Shpirtin e jap, po pushkën e nderin tim as e ndaj, as e jap!

Shokët përreth muarën me mend sherrin që do të pëlciste pa hynë në mes dhe nëpër rrëmujë, sharje dhe rrahje gjoksesh i hodhën zjarrit ujë.

Gjik Vërria i përzënë nga shokët me damarin e ballit mavijosur dhe këcyer, iku larg pyjeve të Moravës, duke çarë shtigjet buzëçarë dhe i pikëlluar. Ai sjell ndër mend ngjarjet që e sollën gjer këtu:

«Pranverës që shkoi, hardhitë e krasitura sapo kishte filluar të pikonin lëng. Në fushë të Selës, një vashë e bardhë po shartonte një qershi të kuqe. Më tej, bajamja sapo kishte veshur roben e saj prej trëndafil mali. Gjike Vërria me pushkën në krah dhe yllin në ballë ka-

lon aty. Sa të shkathëta iu dukën duart e vajzës, edhe të shpejta, me llërë të plota. Ai hodhi syt në ledh: aty kish vllastarë me sytha, një jargavan, dyllë blete, një brisk të hollë, më lart duar të bardha e gaz në buzë.

— Puna e mbarë o çup' e mirë!

— Mirseardhe, o trim!

— A s'u gjend një dorë djali për këtë punë?

— Nuk kemi burra në shtëpi, jam jetime, rroj vetëm me time gjyshe.

— Po asnjë mik nuk pate?

Ajo e vështroi egër. Zëri i saj sikur u bë me inat:

— A e di se ç'bën ti? A e heq atë feste të bardhë se do ndjellësh ndonjë plumb ballit.

— Po ti qënke noprane, moj çup' e mirë!

— Çfarë të hedhësh, atë do presësh.

Tashti janë të dy pranë e pranë dhe ai kërkon t'ja shohë edhe një herë syt' e grizhtë, po fill n'atë çast dy lule bajame ranë mbi qepallat e saj. Dhe qerpikët i rrahën shpejt e shpejt dhe ai s'e gjeti dot me mend: ku humbën dy lulet e bajames? Nga shkajtën, nëpër gushën e saj?

— A s'm'i mban ca kalemata e shartit sa t'i shtërngoj.

Tashti duart i kanë përzjerë pas bisqeve. Dhe ndjejnë të dy një shqetësim të ëmbël. Pa lidh e zgjidh nyjen, lidh e zgjidh shartin, sikur duan të shartojnë edhe duart e veta. Më shumë jo. Ky ishte veç fillimi. Po kush ndez zjarrin e fillon me një xixë, se flaka vjen më tej.

Ja kështu mori fill puna që erdh e u trash sa u bë ujem e tevaturë».

* * *

Duke u ngjitur Moravës, ai mbrijti te Guri i Capit. Shkëmb i madh ai, shkëmb legjendash dhe përrallash, folë shqipesh, strofkë hajdutësh. Nuk i ra ndër mend djaloshit, as të hajë e as të pijë. S'i shkoi mendja atij as për çlodhje e as për ujë. Mendja e tij e turbulluar brend posht e lart honeve, grykave; po i treteshin ëndërat e tij për jetë e trimëri. Po ja përpinte kobi mendimet për të

ardhmen. Tufani po ja shturte shpresat për Vitën si ariu gjerdhet.

«Po tashti ku të shkoj unë? Si do vejë filli im? Të vete e të zbras vrerin te Vita? Jo! Hë për hë, nuk shkoj atje. Do t'i ve zemrës gur për ca kohë. Po asaj nuk i ndahem kurrë. Ndofta nuk bëra mirë që e nisa atë punë me vajzën, po tashti sa i hyra asaj rruge, nuk e lë kurrësesi. Unë atë e dua, ajo për mua është gjithçka, do ta dua gjithnjë shumë e më shumë dhe gjall' e shëndoshë do ta marr për grua. Po. Do ta marr. Luftën nuk do ta lë, e dua popullin tim, jam i ri, i fortë, mua më takon të luftoj për njerëzit e mi... Po si do luftoj unë? I vetëm? Kaçak? Shokët më përzunë. Jo shokët, ndofta ata nuk kanë faj, më përzuri besa që shkela, por shokët më duan mua, e pashë këtë në syt' e tyre».

Ngadale gdhihet. Maja e shkëmbit rri e vrejtur, gërxhet të mprehtë dhe kryeneçë duken si të mërztitur me mikun e ri, duken sikur munxosin qiellin. E ndofta se qielli nuk duroi dot atë krenari, ja se ku çeli grykat e përrenjve, ulëriti pllajave, hapi gjiret e mjergullës e ja se ku dërgoi re të zeza togje-togje, e më ta rrethoi Gurin e Capit me taborë të murmë. Pastaj u lëshuan gërsheta zjarri me tërsëllëmë duke gjëmuar e bubulluar. Ashtu filloi reshja. Më kot u mundua Gjika të mbrohet pas gurëve. Shiu ishte kaq i vrullshëm sa kaçakut të ri iu njo-mën edhe sqetullat.

Kjo qe dita e parë për të ikurin nga shokët. Ai mbet majë malit, fill i vetëm, shok veten dhe maliherin, dylbinë e qafës e thikën pas pulpës, kollanet tej e ndanë gjoksit dhe kokën lart, ai Gjike, për një çupë të bukur, për një kokë të krisur, për një zemëratë e kanun të shkelur.

* * *

Pas disa ditësh, nëpër fushë u hapën fjalë:

«Gjik Vërria u hoq mënjanë me çetë më vete, Gjika u bë komandar, Gjika trim mbi trima!»

«Këto fjalë i dëgjoji edhe komandant Mihali. I shkoi mendja për keq e zu mendonte:

«Kushedi ç'rrugë merr ai kokëshkëmb!»

Pa dërgoi shokë ta gjejnë. U nisën tre vetë. Në krye Ndoni i Ciles. Rrahën pllajat, brodhën gërxeve, kërkuan zabeleve dhe ja, majë një shkëmbi hasin kaçakun Gjike. Në fillim i folën ngadale, me fjalë e me të urtë:

— Ke fjalë nga komandant Mihali, eja nër shokët e tu, eja, unj kokën e kërko të falur...»

Po Gjika është kokëshkëmb gjithnjë:

— Falë me shëndet komandantit, të shohë punën e tij dhe mos ngatërrohet me mua se nuk ja do shëndeti. Sa për ju, mos hidhni as edhe një çap përpara në u dhemb xhani. Ty, ore Andon, të them, se kam ngrënë bukë në shtëpinë tënde. Në ardhsha, vij si trim, por kokën se unj as sot e as mot!

Dhe Gjik Vërria mbet aty në majë të malit.

Fle vetëm në mes të pyllit, në një vetëmi të mërzi-tur, ka turp t'u dalë përpara druvarëve, ka turp të zbresë në fshatin e tij, druhet të takojë njeri, zemra e ysht të zbresë te Vita, por mendja e ndalon. Edhe në gjumë ai ndjen peshën e rëndë që i varet mbi gjoks. se ëndërat i ka ujem, me zjarr e gjak, me lumenj të turbull e me tym.

Dëndur i del gjumi. Agimi i duket i mjergulluar. kreshtat e lisave ushëtojnë ndënë yjet e zbehta, arusha e madhe është ulur tatëpjetë, ndihen ujrat e burimeve, dëllënjave këcejnë lepujt, përpjetë rropaten derrat e egër. Fletët e dushkut zënë e pikojnë bulëza vese. Atij i mpihen ijët dhe i dridhen nofullat.

Atëhere rrëmben pushkën dhe zbret tatëpjetë për luftë e trimëri. Një natë i vu zjarr një ure në xhadë, një natë tjetër u fut tinëz në qytet, shkoi në një depo t'armikut, rrëmbeu dinamit dhe pastaj i kalli pishën. Heraherës e ndjekin, diku e qëllojnë, por ai u shpëton se bashkë me guximin di edhe të ruhet. Këpuçë nuk mban më, ka sajuar opinga kau të lehta me opute të gjata, ja hoq pushkës rripin si komitat dhe e mban gjith në dorë.

Pastaj e mori malli për Vitën. E vendosi të zbresë tek

ajo medoemos. Kaptot majën e Moravës dhe mbërmbja e zu në mullinjt' e Bodit, në mes të koriëve. Priti sa u largua mullixhiu në katund dhe u fut në mulli. Kish vendosur të flinte aty gjer në mesnatë e pastaj të zbriste në fshat. Hodhi një tezgë dërrase mbi trarët, shtroi ca thekrishte dhe u shtri të flejë. Ujrat që ktheheshin nga pengorja gumëzhinin me potere. Përreth erë myk e bar të thatë, erë miell e aromë pise. Në një kohë një zhurmë e shkoqur, dikush hyri nga dritarja, këceu të patozi, gulçoi me të fortë e shkoi i hoq llozin portës. Kanata u çel, gërviti një herë dhe sërish u përplas në vend. An' e mb'anë errësirë. Gjik Vërria kapi armën dhe hodhi sytë përposh. S'dukej asgjë. Një erë e rëndë kundërmoi, i ardhuri nga jashtë po trazonte potin, qëllonte koshin, shtynte gurin, sikur mërmëronte diçka, gulçonte e sikur brente me linë ndonjë dërrasë. Herë-herë regëtinin dy si kokërdhokë me bebe në formë gruri. Kjo vijoi ndonjë copë herë, ndofta edhe më shumë. Partizanit zu i punonte mendja posht' e lart. E ç'djall bën ky njeri n'errësirë? Të jetë ndonjë lugat? Magjistar? Por...

Por dalngadale hëna u ngrit mbi vetullën e malit, kaptot tumbën e ahëre ja se ku nëpër të çarat e portës lëshoi rreze të verdha drite. Tashti Gjik Vërria pa çiltazi një ari të madh që kish shtyrë gurin e lëpinte me gjuhë miellin e mbetur. Partizani ktheu poshtë tytën e pushkës e mendoi ta mbajë arinë me një të qëlluar, por n'atë çast fryu era, ahët i çelën shteg, hënës e ai vuri re se pranë ariut të madh ishte edhe një i vogël.

Partizanit iu drodh dora.

«Jo, jo. Nuk bën ta vras, është mëkatë të shtiesh mbi gjën e gjallë, kur kërkon ushqim për pjellën e vet».

Po kur arusha u largua djaloshi ra në mendime: Arushën e malit e kurseva, nuk më bëri zemra ta vras, po gjermanët përse i vrasim!? Ata janë njerëz, a nuk kanë edhe ata fëmijë? E, megjithatë ne i qëllojmë. Por ndryshimi është i madh, gjermanët erdhën të paftuar në tokën tonë, erdhën e i vunë zjarr vendit, po na djejin, po na rrenojnë. Arusha e mjerë nuk nget njeri. Ajo

vjen e shtyn gurin e mullirit të gjejë një dorë miell për këlyshin e saj. Kafshë e egër, por e dhëmshur».

Nëpër terr Gjik Vërria mori vragat e fushës dhe sosi në Seltë. Kaptoi një gardh, hoq një lesë, shtyu një vandaq dhe trokiti ngadale në dritare. Trokit e mendo, trokit e mbaj zemrën me dorë. Pastaj gërviti një derë, fërfëlloi një robë, era e dhomës finjë e ftua i ra në fytyrë, dhe ja një hie aty:

— Vita! Jam unë, Vita!

Hekurat e dritares janë të fortë, edhe të ftohtë, janë edhe të dendur, por djaloshi atje e puth me duf vajzën tij, e puth me gjithë shpirt, si trimi i përrallave të bukurën e dheut.

— Të dua, Gjikë, edhe unë të dua, s'kam njeri tjetër veç teje e gjyshes, mos mendo keq për mua, por... të keqen, pajtohu me shokët, më vjen turp kur të thërrresin kaçak, shokët të duan, kthehu ndër ta.

— Mos folë ashtu, Vitë, edhe unë i dua shokët, edhe ata më duan, por atje duhet ulur kryet, duhet vënë dora në zemër, dora në zemër dhe mjekra në gjoks, duhet shtritur zverku me sytë përdhé. Por këto unë nuk i bëj dot. Nuk i bëj sepse nuk të vodha ty, unë të dua, ti më do dhe mbaroi.

Partizani sërish u ngjit në limeret e tia. Ditën e shkon në pyll, natën tatëpjetë fushës. Ndonjëherë takon shokë n'errësirë, u dëgjon edhe zërat, edhe i njeh, por atë hiqet mënjanë. Dëgjon batarë që shkëmbehen, merr me mend ku bëhet luftë, zvarriset anash hendeqeve dhe u del pas shpine trupave t'armikut, zbraz krëhëret e tij gjersa maliherit të nxehur s'i punon llozi. Pastaj përgjon thirrjet dhe parullat, dhe sërish, me dinamit në torbë e qefin në kokë, bre dh urave të xhadesë, kazermave t'armikut, gjithnjë trim i mirë; i bën hesapet hollë, thur gracka më nge.

Dhe burimet e malit ja tregojnë mjekrën gjith e më të dendur, gjith e më të gjatë.

Te Vita ze merr bukë për ditë të tëra, për typ fistika ahu e pishe, mbledh luleshtrydhe, qershi e radhiqe.

* * *

Ata patën lënë fjalë të takohen të djelën në luadhet e Seltës. Ai kish zbritur atje qysh në mëngjes, por vajza shkoi vonë, afër drekës, me shkak se sillte direktë për shtratin e pjergullës.

Është korrik. Në fushë qershitë janë pjekur me kohë, por këtu në mal gjelbërimi është si në prandverë. Duket sikur sivjet natyra pat kaq shumë lëng të gjelbër, kaq shumë... sa po e derdh edhe në qiell. Kështu i dukej Gjik Vërrisë, se duke pritur e pat marrë gjumi ndënë lajthishte e degët e rënduara nga kokrrat i qenë unjur mbi fytyrë. E duke iu mbyllur sytë ngadalë iu bë n'ëndër sikur bota kish marrë ngjyrë të blerët, sikur hëna ish jeshile edhe ajo, sikur tej e ndanët qiellit ngjyra e barit kish ngjyer yjtë dhe retë, pemët dhe arat, ujrat dhe mallet. Dhe nëpër qiellin e errët dhe të gjelbër ngarendëte Vita me leshrat lëshuar mbi supat e bardhë.

* * *

— Mos më nga se s'të ka hie! — ngulte këmbë vajza, në vij këtu, vij se të dua përjetë, të qe për të puthur e ndezur gjakun, nuk vija fare. Të keqen, Gjikë, pajtohu me shokët. U bënë tre muaj që je ndarë syresh!»

Një vetull e Vitës rri më lart mbi ballin e saj të rreptë. Por trimi hesht dhe mendohet.

— Afroma mëngën të ta qep, — i thotë ajo, dhe i rrëmben krahun e tij të fortë. Ai diç i flet me romuze, por ajo duke kafshuar buzët e saj e shpon me gjëlpërë në mollëzën e dorës. Një bulëzë gjaku mbiu atje. Vita u përkul dhe nisi ta thithë atë gjak.

— Ç'bën kështu?

— Zakon shqiptar, po të pijmë gjak, nuk ndahemi kurrë.

Një mollëkuqe fluturoi mbi krye e shkoi zu vend në gushën e çupës. Atje i unji krahët e saj të ndriçëm e mbi pushin e kuq ai nëmëroi pikëzat e zeza, por mollëkuqja zu zbriste, e djali që desh ta kapë ngjati dorën.

— Mos! u kërcënua çupa, (vështrimi i saj u errësua.)
Mos!

Sa të forta ishin duart e trimit, por më i fortë ish vështrimi i vajzës!

Meqë vonohen në pyll, ai do t'i gatisë dy vlastarët. Vajza vështroi dy minjolla ahu, njëra pranë tjetrës.

— Ja këto, Gjikë, preji këto.

— Jo! Ato janë dysh, kushedi si e kanë punën, shih si u janë përzjerë deg' e fletë, rrënjë e vlastarë.

Vajza nënqeshi dhe pështeti kryet mbi gjoksin e djalit. Ai ja mori kokën ndër duar dhe ajo e pushtoi si dredhëza lisin.

Tashti Gjikë Vërria qëllon me sëpatë. Por tek ulet e çohet sopata, duket kurmi i tij prej trimi, forca e tij prej burri. Asaj i lëshojnë sytë xixa e dhëmbët e saj të bardhë i ndritin si lilëza fildishi.

* * *

Një ditë në një rrah me shkurre, Gjikë Vërria takoi pojakun e Seltës. Qëndroi në fjalë me të, e ky, me dorë në zemër, duke i kërkuar ndjesë, i thotë:

— Kabull fjalën, o trim i mirë, por amaneti qoftë i mikut, qoftë i hasmit, duhet thënë, se dheu nuk e tret. Më zu Laze Vrata, komandant i Ballit në pazar e ma ngarkoi amanetin në qafë, si gur mulliri. Të dërgon falë me shëndet nga ana e tij dhe e Ballit e të lutet të bësh kabull të zbresësh në qytet. Para sa të duhen, grada sa ke qejf; sa për nusen merre, se gjermani të bëhet kumbarë.

Gjikë Vërria desh t'i kthente fjalë, por pati frikë se do t'i merrte gjuha flagë, i erdh rëndë për thinjat e plakut e nuk dha përgjigje. Vështroi thellë nga pylli e hoqi për andej.

Dhe Laze Vrata dorë hoqi, por gojën s'e mbylli. Pa ngrihet e flet ditën e pazarit:

«Ndër partizanët u shtur gardhi, një trim i tyre u bë kaçak, rrëmbeu me dhunë çupën e botës e rron me putanën në majë të malit, prisni kur të lëshojë këlyshë».

Këto fjalë i shkuan në vesh edhe Gjikës në majë të Moravës.

Dhe ja tashti, Gjike Vërria, partizan i dëgjuar, ai që iku nga shokët mu në mes të ditës zbret rrugës së madhe të qytetit. Një çudi të tillë nuk e besonte njeri asaj kohe të megjulluar, kur vrasjet ishin bukë e ditës.

Pa flasin fusharakët posht' e lart: Zbret të dorëzohet te gjermani trimi Gjike, nuk duroi dot kapedani kaçak, e bëri si gruaja e ligë Gjike Vërria, nga inati i së vjehrës, shkon me mullixhinë.

Po Gjika s'e ndalte çapin dhe zbriste tatëpjetë, tatëpjetë. Ish po ai djalë shpatullgjerë, nga kurmi i pashok, syrin thëngjill, mustaqen kaleshe e mjekrën një pëllëmbë.

Rruga e gjerë pranë qytetit është pluhur e tym. Vapa mbyt e zalisë. Ai sheh rrugës kalamanë me karpuzë ndër duar, sheh të tjerë me stomna krahut, etja e mundon, por ai as që e ka mendjen atje. Lidh krye e fytyrë me shami si kosovar dhe hyn në qytet. Posht' e lart ballistë me opinga, me këpucë, me çizme, me kapella si kerpudha. Laro e dyfek, dyfek e laro. Ai sillet me sytë katër dhe jakuri del përpara. Laze Vrata, komandant i Ballit. Po përpara don që ta vrasë. Jo me pusl, as prapa ferrës si burraçak, por ballë për ballë si shqipëtar.

— Laze Vrata, o Laze Vrata! Kam një përgjigje shqiptarçe, bërda të ta sjell dorazi, se amaneti ndodh që humbet!

Ai e pa dhe dyzoi në mes të sheshit. Pandehu se ishte ndonjë nga ushtarët e tij.

— Leri shakatë, djalë, unj dyfekun se djalli atë punë ka.

— Lere djallin, o Laze laragani, krizmën e ke nga kaçaku i malit, plumbin për nder të shqipëtarit, prite, ore, prite në lule të ballit! Hajt, të qoftë me shëndet!

Shungulloi dheu në mes të qytetit, një goxha burrë u shtri sa gjatë gjerë, gjak i mburoi nga balli, shkumbë nga goja.

Rrëmuje an' e mb'anë, vërshëllime bilbilash, rrëshqitje gozhdësh nëpër kalldrëme, nëpër rrugë, nëpër qy-

tet. Ballistë e gjermanë ndjekin një partizan. E ndjekin ta zënë gjall' a vdekur.

Fusha sikur mori zjarr. U hap fjala se u zunë, u hap fjala se u vranë. Thonë se atëhere mali e mbajti frymën, thonë se lumi e ndali rrjedhën, thonë se Vita ulëriti e shkuli flokët, thonë... e çfarë nuk thonë!...

Po ç'ka gjermani që shtie me top e kumbara? Përse u rrahin barqet halldupëve të ballit? Përse çirret prefekti në mes të pazarit? Përse?

Një partizan dha luftë në mes të qytetit, bëri dyfek e vrau kë deshë. Pastaj u zhduk. As fishek e zuri, as plumb e mori, as top e vrau.

Thonë, se ka pirë ujë të gjallë!

Po për të ndjekur e ndoqën, këmba-këmbës, tutje xhadesë, nëpër fushë, nëpër ugare e gjer në këmbë të malit. E atje, ndal!

Bataretë ulëritën nga të dy anët. Gjermanë e ballistë më një anë, partizanë më tjetrën. Gjikë Vërria po në mies:

Bjeru t'u biem, lufto të luftojmë, për nder të shqipëtarit, për gaz të Laze Vratës, bjeri, ore, bjeri, me duft të zemrës, me nishan të syrit, qëllo një e rrëzo dy.

Nga fusha radhët e para u lëkundën, pastaj të dytat, edhe të tretat. Vrap, vrap. Këmbët te qafa me ik të ikim, me zëri t'i zëmë, t'i zëmë me dorë, t'i zëmë të gjallë e t'u japim dërmën.

Dhe tashti Gjikë Vërria ka qëndruar në mes të luidhit, në mes shokësh. Kurorët e lulëshqerrave i përkëdhelin këmbët e tij.

Komandant Mihali nënëqesh e kafshon mustakun me dhëmbë, shokët i urojnë fronin e kumbarit.

Dhe partizani kokëkrisur punon thuprën në grykë të pushkës.

Kapelen mbi sy, buzët shtrënguar, mjekrën një pëllëmbë dhe kokën lart!

Lart, ore, lart! Si trim!

Këngë e rinisë së parë

E çasin kur e sjell nër mënd, kur
sjell nër mënd, ah! atë vënd, as
rroj, as vdes, po jam pa mënd.

LASGUSH PORADECI

Ardhi një kohë në rininë time, kur e ndjeja veten si një dem që e shpon tagjia E megjithse fytyra më ndriste e në të rendur ua kaloja edhe mëzave, prapëse-prapë, nuk dija se pse më dhimbte e më shtërngonte në gjoks.

Mbah mend mirë se atëherë ish moti kur vranë kralin e sërbit.

— Mirë, o gjysh, — i fola babajt të nënës, — mirë se Aleksandri mbaroi nga plumbat, po ky gjoksi im as me plumb goditur, as me grusht rrahur e as me lule qëlluar.

— Dëgjomë, o xhiger i gjyshit, merre fjalën me ngadalë. Ardhe në moshë, biro, gjaku t'u trash e t'u bë si musht, pa të zjen si i ri që je.

Dhe ma shkrepni syun babaplaku duke vënë buzën në gaz. Këtu unë diç kuptova, por ai nuk më la me aq. Më hoqi mënjanë dhe më mësoi si ta shëroj të keqen:

— Lavdi zotit, fshati ynë plot çupa është. A nuk të shkau syu pas ndonjë faqekeqeje? Zëre nuse njërën syresh, puthe sa të mundësh, më tej kandis edhe shtëpinë e merre për fare. Bëj si të them unë, sa je i ri, se kjo moshë, as me para blihet, as me punë fitohet as me kokë këmbehet. Se po u bëre sa unë, të këputen verigat dhe shkon zemërdjegur.

Fjalët e tij i dëgjova me sytë përdhe e me ballin të përskuqur si prush.

Rashë të flija asaj nate, por gjumë nuk vura dot në sy. E ku më qasej gjumi mua kur gjithë çupat e fshatit lozin valle në kokën time.

Por punët që mendova asaj nate m'u dukën fare të lehta për t'u bërë. Veç të nesërmen, kur dolla në fushë e hasa atë që i vura synë, e ndjeva se kësi punësh ishin të lehta, veç me kokën ndënë jorgan.

Këto që tregoj ngjisin me mua një buzë vjeshte kur fshati gjëmonte nga zilet e kuajve kur fusha të dehte me aromën e ftoit të bryllët, me aromën që lëshon mjalti tek kullon nga zgjojet, që i përcëllon dielli. Koha ngiste mbarë, qielli ish i paqme dhe i larë me vesë të hollë, ish më i kaltër se deti, më i bukur se ëndërat e mia, e më dukej atëhere se ishte më i madh se tashti. As era s'e ngiste qiellin, as nigji i vapës nuk e vulaste me rrudha, pa zogjtë nuk kishin të ngopur me begatinë që i fali vera ugurmbarë.

Dhe ne djemëria gjithë ditën e ditës, rendnim poshtë e lart: ha rrush e këput veshulë, mblihdh gorica e manaferra. Vërtet se rrushi t'i ngjiste buzët, megjithëse manat ishin tërë lëng e të velnin, por ky uji i Kroit (ujë mali) edhe haliça të haje, t'i treste shpejt e shpejt. Shto pastaj të bredhurat, shto mundin dhe zemrën që na brofte or e çast e... po deshe thuaj se kishim të nginjur.

Vajza që i vura synë asokohe nuk ishte moshatare me mua. I kisha unë nja dy vjet më shumë, por ajo ishte kurm e derdhur e mollzat e faqeve i ndisnin si cipa e qershisë kur lodron me rrezet e mëngjesit. Gushën ta kish të bardhë si shkumbë, por jo gjithnjë, se sa vinte pranvera e përcëllonte dielli dhe bëhej një zeshkane kaleshe me sy të hequr si bajame. Hundën e kish pak te ngritur dhe kur bënte çapet i kish të shkurtër po të shpejtë. Në fshat e hiqnin si çapkëne, se punonte njësh e njësh me djemërinë. Delte pllajave me dëllinja e kulloste shqerrat si t'ishte djalë. Dhe gjith si djalë i hipte mushkës dhe u vërshëllonte mëzave me dy gishtat në go-

jë. Po mushkën kurrë s'e lëshonte nga kapistra se e kishte xanaxë dhe po të merrte fushat s'e shtije dot në dorë. Lira e kishte emërin vashëza ime. Rendte gjithnjë kodrave, shtrihej e rrökullisej mbi bar e tërfil dhe kur ngrinte këngën, më dukej sikur heshtnin bilbilat. Zërin e kish vërtet të fortë, por kënga e saj kumbonte ëmbël sikur gumëzhinin ujrat e penguara të pendës, sikur kërkëllinin zajat n'ujë, e dalemëngadale, tek i shuhej zëri, më bëhej sikur akoma binte një glyrë e hollë e hollë.

— Si u bë kështu kjo kallogre! — thoshnin në fshat, — ç'është gjithë kjo zhurmë që sjell ngado që vete? Dikush ja ngriti këngën, por ajo e hidhte perçen la e më la:

«Mike me shami më nj' anë
Mos nxito se dogje fshanë
— Ç'i bëra fshatit të shkretë
Sepse shkoj posht e përpjetë
Xhinde mushka, xhinde vetë.»

* * *

Fillova të bridhja fushës me një mollë të kuqe në xhep. Se kështu më pat mësuar gjyshi: «Qëlloje me mollë në kokë ose rrëmbeji shaminë e bardhë.»

Kaq herë e takova Lirën mb'udhë, kaq herë shtërngova mollën në pëllëmbët por, që ta nxirrja nga xhepi... ish më e rëndë se një shinik urof. Sa për shaminë ish punë që s'bëhej. Se, si ju thashë, ish një xhinde ajo. Andaj si e rraha mendjen mbarë e prapë, e gjeta udhën e mbrodhtë:

Iku koha e pleqve; tashti s'pi më ujë as molla e as shamia. Në je burrë ec i thuaj si e qysh. Jo po s'je, mbaj gjoksin me dorë e veri gojës një koçan misri.

Dikush më tha: «Gjej një tërfil me katër fletë, hidhja në flokë çupës që do, se të ndjek ajo vetë.» Çava dherin nja tri ditë me radhë e t'i bëra luadhet patoz. Pun e kotë. Tërfil me katër fletë nuk gjeta e nuk gjeta gjëkund.

Mendoja: Vështirë e kam sa t'i jap të kuptojë që e

dua, sepse edhe ajo prej gjaku 'është. A thua nuk shtërngojnë gjiret edhe asaj! A s'm'i ka si ftonjt e Te Vanos?

Isha te rrema e madhe një pasdite. Përreth shelq e kulp, kumbulla e plepa. Dukej si mbrëmje, si të kishtë rënë muzgu. Rosat gjuanin cironj e silleshin ndër ujrë. Po një djall rosaku s'i linte rehat rosat e ta bëri rrjedhën shkumbë e stërkale. Ja atëhere më kalon Lira aty.

— E mo kapedan i Maçit, — më foli, — si të duket rosat, a zënë cironj?

— Ah, moj Lirë, po ku i le rosaku rehat... sa mirë të isha edhe vetë rosak...

Nga kjo e folur me romuz, vajza u bë tufan e veri. M'u qas pranë e si të isha ulur në ledh, ajo m'i kap flokët me pëllëmbë e m'i tërhoqi.

— Qënke djall me brirë ti!

— Lermë, o Lirë, lermë, të thom, se kam një të keqe në kokë.

— Çfarë ke, more vëlla?

— Ja, më çan e më dhemb në gjoks.

— Po ç'të ka gjoksi, mor hamshor i Maçit?

— Pse, ty s'të dhemb gjoksi a?

Atëhere ajo m'i lëmoi flokët, mbylli buzët e ik duke tundur kryet.

E ja që aty te lumi ja ngrita kurthin. Zura i rrija hura dhe e buzë, nuk i flisja me gojë, nuk e shihja në sy. Po si më përpëlitej zemra kur e takoja, si më dridhej gjytha, si më mbahej fryma!

Po atë ditë ngjau në fshat një ndodhi që më dëgjorë mua. E solli çargu që prifti i ynë i ardhur, shkollë li kryqin e zotit. Ai ditë përditë e këndonte tropari «O Zot, o Zot, mos na shtjerë në ngasje por shpëton nga i ligu.» Po çfaj kishte Papajani i ngratë? Fshati mbante si jo më mirë. Ç'jepte fusha jonë, majën e mullit, lëngun e vreshtave, ujin e krojeve, ai i bekonte a gëzonte. Po t'i qe bërë zverku si i mëzatit dhe i flakëron te nëpër qimet e zeza.

Kish ndodhur në nunosje:

«Jam në mes të detit, uratë, rashë në ngasje të qof-tëlargut.»

Kështu i qe rrëfyer një nuse e re me burrin në kurbet. E Papajani, si e pa të kolme i qe përgjigjur pa frikë. Them pa frikë se nunosja bëhej me petafijo mbi kokët.

— Në je në mes të detit, o e krishterë, duhet dalë matanë me doemos, se ndryshe të pret kazani me pisë, e për të dalë... si hyri ashtu dilet!

Në vend të përgjigjes nusja nënëqeshi me dy gropëza në faqet.

Por më shumë unë nuk tregoj se marrin vesh atij Devolli e më nxjerrin tradhëtar që vura berihaj.

Në fund të sherrit erdhi në fshat dhespoti, dëboi Papajanin që i pat shitur shpirtin satanajt e dha fjalë të shkoj unë të nxë për prift.

Unë, ore unë, dora vetë!

Babaj dhe hirësia e lidhën fjalën e s'mbet veç të vija dorën edhe vetë. E më mirë të shkoja, do ikja nga fshati, do shihja botën, po çfarë t'i bëja gjoksit që më çante? Po fjalë nuk nxora prej goje, se më punonte mendja poshtë e përpjetë. Dhe ja, takoj Lirën te lëmi lart. Unë me inat, ajo pak m'e zbutur:

— Do shkosh për prift, o Tili?

— Pse, këtu do rri, a? Do bëhem prift e dhespot, njerëzia do më bien në gjunjë e do më puthin dorë, të martuarve do t'u vë kurorë, po deshe të ve edhe ty...

— Si duket më s'të dhemb gjoksi tashti.

Kaq më tha ajo e më vështroi me pikëllim. Po ç'të vështruari se!

Eh, si m'u drodh zemra atëhere. E jo prift të më bënin, jo dhespot, por edhe skeptrin e patriarkut të më falnin, do ta flakja tutje.

I vajta një ditë Lirës tek lumi. Pranë kish një kanistër me rroba që i lante mbi gurin e madh, më tej një kopan që i rrihte. E tek ulej e ngrihej ajo, vura re se bluza i shkiste pas njërit sup. Veç njëri sup i xhvishej asaj e fare pak, por unë me mendje ja xhvishja krejt.

Kjo ma ndezi gjakun dhe gjaku i ndezur më dha zemër. S'e bëra të gjatë po iu qasa dhe i thashë si e qysh.

— Unë për ty s'u bëra dhespot, unë pas teje kam humbur mendjen, ja të marr për fare, ja s'e dua jetën! Por asaj jo më kot i thoshnin «xhinde».

— E sheh këtë kopanin? — më tha.

Më shkuan të ngjethura në trup.

Bo, bo, i ziu unë, ku të mbytem tashti, më gënjeve e më more më qafë! Ti qënke fare zemërgur, o Lirë, mirë thonë: ti s'e ke për gjë të djegësh gjithë fshatin.

E me t'ja thënë këto fjalë, asaj i qeshi nuri dhe lëshoi kopanin përtokë. Nxori këmbët nga lumi (me gjith pulpët e bardha) dhe m'u qas:

— Desha të të provoj, — më tha, — mirë se ti më do, po shtëpia jote?

— E kush pyet për shtëpinë? Dashkan s'dashkan ata, unë të marr nuse ty, po deshe shkojmë bashkë në kurbet, në Limboz, në Sheher në Allasonjë, unë për ty vete edhe gjer në Moll e Kuqe. Po ti je çupë e mirë e shtëpia do të të duan.

— Ke dhënë fjalën gjetiu?

— Jo.

— Si shumë sillesh nga lagjeja poshtë, unë të kam ruajtur.

— Nuk të gënjej.

— Po mori vesh njeri, jemi të prishur.

(Domethënë se qënkeshin të ndrequr.)

Ajo m'u afrua, më vështroi në bebet, pastaj në majën e hundës, sikur aty do më delnin gënjeshttrat. Fryma e saj më përkiti faqet, zjarri i syve desh më përvëloi. Më ardhni ta pushtoja ndë krahë, po kisha frikë më shumë nga kopani aty poshtë se nga syt e botës anë e mb'anë.

— Shiko, hap sytë, se mua më luten edhe gjatë.

Më kapi në mjekër, ma ngjeshi me bryl n'ije e u fut sërish n'ujë si një patë e bardhë.

Kjo ishte fitorja ime e parë. Po kush kënaqet me aq sa i japin? Tashti sa herë isha i ngeshëm, do të shikoja përpara portës. Ajo më buzëqeshte e ma tundte

dorën, dhe vetëm kaq. Po unë kisha bërë be, që ta gjeja një herë vetëm e si mënjanë, pa kusurin e dija.

Kur zbrita njëherë tatëpjetë e pashë në prag të portës. Para saj ishte Numi, vërsniku im. Mbi krye dardha e madhe u mbante hie. Edhe Numit diç i kish rënë era ndaj, kur u qasa unë, atij iu flakërua balli. M'u bë atëhere sikur në tavan të kokës më rrihte një çekan. Pa vara buzët, i lëshova vetullat e bëra të ik pa folur. Por Numi sikur desh ta ëmbëlsojë punën. Ngriti kryet si i zënë në faj dhe ma pat.

— E shikon, o Tili, ja edhe dardha u arrit!

— Ashtu ore, posi, prandaj çalltis ariu të hajë dardhën e botës.

Kaq fola dhe ika tëposhtë i zemëruar. U bëra pikë e vrer.

Të nesërmen kthehesha riga mali me një sërë shokë. Përpara nesh ecnin kuajt të ngarkuar me dru. Trokthi i tyre qëllonte nxituar mbi rrugën e butë. Mbi samarët xixëllonin tehet e sopatave. Më hahej bukë sa unë e dija. S'lashë krua pa pirë, s'lashë fletë pa përtypur, po përsëri më hahej bukë. Dikush nga shokët e ngriti zërin.

Ai Numi, lugati vetë është, grurë e ka me t'anë e Lirës!

Mua sikur m'u dogjën ijet, goja m'u tha e bukë nuk më hahej më.

— Thonë se Shëmitrit shkëmbejnë nishanën.

Këto shtiza ishin për mua, por unë bëja sikur nuk dëgjoja dhe u thërrisja kuajve:

— Çil Çil! Dooo! Dooo!

Sa mbrija në oborr shkarkovë kalin. Isha i lodhur fort. Më shumë i dërmuar. Nëna më doli me palaré në dorë. Ay kish lakror të pjekur në qerep.

— Ha, bir, se është i butë, ta bëra me arra.

Ja rrëmbeva nga duart palarenë dhe e flaka mbi furrë. Po vrulli i hedhjes na qenkëshe i madhi, ndaj lakrori doli nga palareja, u vërtit n'erë si disk e ra mbi pullazin e hajatit. Nëna u kthye nga lindja e bëri kryq.

Unë e ndjeva që e pata shkelur po isha me inat dhe nuk unjesha dot. U mbloodhën kalamanët të shohin lakrorin mbi pullaz.

— Ç'bën kështu? Ishte ky një zë i shkrifur që më solli ndër vete. Kur e pashë në sy, m'u drodh buza gati për vaj.

— Ti... ti...
Ë preva fjalën, se lotët m'u kopstisën në mjekër.

Po Lirës i punoi mendja si ujë i gjallë, ndaj më lëshoi në dorë një dardhë të madhe e më foli ngadalë:

— Pasdite dil nga fusha.

Kaq desha unë. Te pragu i portës, nënës i qeshi nuri.

Rrëmbeva shkallën dhe renda të marr lakrorin mbi pullaz. Po kur u ngjita aty, ç'të shoh?

Rreth tij me putrat ngritur në «qëndrim luftarak» ishin mbledhur gjithë maçokët e lagjes.

— U bëftë mirë, vëllaçko...

Dhe fytyra më ndriste nga gazi.

* * *

Kur e pashë që doli nga arat, s'di sepse nisën gjujë të më dridhen. Kish veshur fustanin e ri, i rrintë pak i ngushtë, po kështu më pëlqente më shumë. Pa nisi mendja të më punojë nëpër vraga të pashkelura ndonjëherë. Ajo me bucelë ndër duar u nis të mbushë ujë në kruan e madh të fushës, disa çape më poshtë. Unë renda para saj se desha ta gjej vetë, mbasi, sikurse ju thashë, më punonte mendja poshtë e përpjetë. Arrija te kroi kur edhe ajo s'kishte mbriritur. Po atje ndodhej plaku Mitrush që lidhte legëtyra, andaj m'u desh të fshihem në trandafilat e egër, kundrejt kroit, matanë lumit. U kuspullosa në ferrat e qëndrova si hajduti që pret qengjat. Lira u qas me bucelën në krah. I përkundej gërsheti bashkë me dy vëthët si dy sumbulla ari në bulat e buta. E sa herë gjuri i rrihte te huan e fustanit, aq herë i hidheshin gjinjët. Vjetët e rinisë i kishin dhënë

një bukuri që ishte nuri vetë i mbuluar me një vello trëndafili. Lira me duar të kryqëzuara mbi gjoks rrinte te lugji (1) si një nuselalë që rri pezull shelgjeve mbi lumë.

Ujët në krua, vinte sulme sulme, sikur ankohej për shtratin e tij të ngushtë, vinte me buçitje të ndrydhura, që më dukej se u ngjisnin tingujve të zemrës sime. Qershia mbi krua pat rrëmbyer ngjyrën e agimit për fletët e saja. Dhe sa dielli zu të fshihej prapa kumbullave, llokaçët te postafi nisën të ngjyhen me të kuq. Po s'ishte një kuqërim i përflakur, ishte një i kuq më i butë, që të kujton ja pushin e gërqinjës, ja cipën e pjeshkës, ja më mirë faqet e Lirës sime. Po ne kroi ç'u bë ashtu? Ç'janë gjithë ato fletë trandafili t'egër q'u përzjejnë me ujrat?

— Mbarove, moj bijë? — e pyeti vajzën plakur.

Më iku, mendova unë. Por asaj i la vrage bukuria përreth, ndaj e zbrazi bucelën në thekërishten e plakut.

— Sa bukur këtu, babagjysh!

— Ku moj bijë?

— Po ja, ujrat, ngjyrat, kroi, qielli!

Ashtu, bijë, ashtu. Dhe plakut i shkoi një psherëtimë.

Bëra njëherë të dal nga ferrat, por m'u duk se bashke me mua do më delte edhe zemra nga gjoksi. Së fundi vajza u nis për në fushë. Nër arat, kapticat e misrit ishin rritur si të qenë lisnikët e prillit. Nxitonin njerëzia te mbartnin gjithë atë bereqet se, sikurse ju thashë, pat qenë mot i mbarë e u shtua buka një kalli një killë misër. Pa, doemos, kur të vinte nata, do qëndronin njerëz nëpër fushë, se këputeshin bagëtia nër kupalet e bënin dëm.

— Selishtën tonë e patëm afër Lirës e nj'aty më zu veshi zërin e gjyshit të saj që i foli mbesës:

Ti Lira do flesh sonte këtu në fushë, se unë u mplaka dhe gjaku m'u hollua, po mardh e s'duroj dot. Pranë ke zonjën Krisë e pështetu pas saj.

1) Lugji = një farë postafi në grykë të rrjedhës, shurupuç.

Se kështu pat vendosur edhe nëna ime: të flerë nd'arë. Po me zor e kandisa mëmën, mezi ja mbusha mendjen. «se i qe holluar gjaku edhe asaj.»

* * *

Thonë se dielli, me t'u qasur afër perëndimit, nxiton rendjen e tij vigane e varet poshtë shpejt e shpejt. Kështu thonë e kështu mund të jetë, po asaj mbrëmjeje ky lëmshi i madh e i zjarrtë na pat marrë inat e s'desh të tundej vendit. Përpoqa këmbët unë e psherëtita. brodhja poshtë e përpjetë e kafshova gishtat me dhëmbë... kot që kot. Rraha kokën me misërishte, vura mbi buzë mustaqe prej misri, çaplova degë kumbullash, bëra kunguj fenera, shkula kopane fshesash nga toka... mos a mos... dielli nuk tundej fare. Atëhere rashë më gjunjë e u luta në zot e në shenjtorë. Thirra në ndihmë erën dhe shpresën... bosh që bosh!

— Një vidër! Një vidër, — thirrën tatëpjetë ormanit. Një vidër me lëkurë të ndriçme, një vidër me lëkurë si kunadhe! O burra ta zemë!

Po ç'më bëhej vidra mua kur dielli s'desh të perëndojë?

Por, pa dale... ç'është ajo si mjergull, si katallan me shtizë në dorë, që bashkë me retë po ngarend nga perëndimi! Po pas saj. Ç'janë vallë gjithë ato si ushtëri! Ç'i kan gjithë ato armë, mburoja, shigjeta, topuza, ushta e trumbeta! Ha! ha! Rendin në ndihmë time. Ja, ja, si krisi lufta me diellin zemërak, ja, ja, si po e shtyjnë tatëpjetë si ortek. Pa nisi qielli dhe u skuq, pa nisën retë e u bënë zjarr, pa nisi fullimi t'ushtojë në qiell. Dhe gjithë ata luftëtarë e perëndi (për hatrin tim) u ngjyen me gjak. Re të tjera u nisën të ngjiten në perëndim dhe dielli u mbulua me tym të murmë, sikur tundi kryet disa herë, sikur m'u kanos mua dhe do kthehej shpejt.

Dhe së fundi ra nata. Tashti jemi shtritur me Lirën mbi kupalen e misrit. Ndonjë kallëp na shpon në shpinë. Sytë na vështrojnë qiellin e paanë. Vjen era me xhufkë

të misri të thatë, po sa fryn, filadi bashkohet me aromat e fushës që të dehin, po kurrë s'të velin.

— Unë, Lirë, të dua ty e ti për mua je e shenjtë, po...

— Po zure në gojë Numin të zemërohem.

— A më do mua?

— Ndryshe nuk vija këtu. Prandaj mos ki frikë, ki besim tek unë, se Lira nuk kthen fjalën prapë.

— Florin' e ballit druajmë mos e humbim, se mangërin s'e nget njeri.

— Sa i madh është qielli! Bo, bo, sa i madh.

— Sikur perëndia ka ndehur tej e ndanë ujë çergë mavi e pastaj mbi të i është derdhur shiniku me misër.

— A vemi dot në yjet?

— Po çfarë të bëjmë atje?

— Të zihemi dorë për dorë e të rendim nëpër qiell.

— Po atje s'ka rrugë.

— Këcejmë yll më yll.

Desha ti' them: Ç'më duhen mua yjet e largët, kur sytë e tu ndritin këtu pranë më shumë se ata?

Pastaj heshtje. Reshpërojnë zogjtë në barëra, ungu-rojnë qentë larg në fshat. Më tej zjarre n'errësirë, fytyra të skuqura duken pas flagëve, prushi i zjarreve skuq si thëngjij kamine. Më vjen një dëshirë e marrë, gati e egër. Dua të puth Lirën, ta puth fort e me ngulm. Po nuk kuxoj dot, e pse nuk kuxoj as unë nuk e di.

— Ja ja në kupëzën e qiellit tej e n'danë një napë ngjyrë hiri.

— S'është napë ajo, është Kashta e Kumtërit, është xhade e gjerë, mbi të kalon Shëndëlli me karrocën e hekurit.

— Me kuaj?

— Po, me kuaj prej zjarri, nga syt u dalin vetëti-ma nga hundët shfryjnë rrufenë, kështu tregon im gjysh.

Larg tringëllin një zile, në rrugën e fshatit humbi krikëllima e një qerri, një mëz hingëllin pas lumit.

— A do një mollë?

— Jo, jo, më vjen e ngjethur kur kafshoj në mollë.

— Mua kur presin xham.

— Mua kur griset pëlhurë.

— Ta gris shaminë? (S'di nga e kuptova këtu që sytë e saja qeshin.)

— Jo, jo, mos e nga shaminë, por... bluza e gjoksit të është tendosur aq fort sa do të griset prej vetiu.

Këto sikur i thia një zë tjetër, por ajo mua më qëlloi me gjisht në kokë. Më qëlloi me mollzën e gishtit, butë, sikur desh të më përkëdhelë. Po ja që tani m'u bë sikur e shihja nga lart. E pse, fill që këtu m'u duk se krenaria e saj zbriti gjer në gjunjët e mij?

— Po sikur të griset, a don ti ta dëgjosh?

Kështu desha unë të thoshte vajza por ajo nuk u përgjegj. Veç syt e saja xixëllonin n'errësirë. S'di ç'm'u kujtua atëhere dhe nisa të këndoje.

«Kam dy fjalë për të thënë
Ke dy shegë për të ngrënë...»

— Kujt ja këndon atë?

— E këndoje për mall.

— A i nëmërojmë yjet?

— Ti nga mesi anën e jugut, unë anën tjetër.

Dhamë, e dhamë por na u mbushën sytë me xixë. Dhe xixat e syve tanë u përshkënditën nëpër qiell. Pa nisi mendja të më punojë nëpër vraga ku kundërmon trendelina e manushaqeja, nëpër vraga ku të zihet fryma, ku të priten gjunjët, ku qellza të mbushet me avull të valë.

Dhe mendjen e kam ujem.

— A të dhemb gjoksi tashti?

— Diku më dhemb, po ty? Pa dale, pa dale, ç'ndodh ashtu nga ana e lindjes?

Ndofta natyrës së përgjumur iu drodh poçi me lëng t'artë.

Po del hëna.

Mos vallë yjtë kulluan ngjyrën e tyre dhe ngjyen me varak bashin e qiellit?

Dalemengadale hëna nxori vetullën e saj të zjarrtë që nga tehu i malit. La poshtë lajthishtat e bregut, ndezi si me zjarr dy tri re të vogla që i prenë udhën; në fillim sikur dësh t'i shkrijë, po, si duket, ndroi mendje dhe i la pas, dhe ja tashiti e shoh hënën edhe në sytë edhe në buzët e njoma të vashës sime. Dhe hëna vulosi në flokët e buta të Lirës një fashë drite, ashtu sikurse bën fshehur natën me ujrat në lugjet e krojeve ku mbli-dhet të Bardhat e lajnë leshrat e gjata. E prandaj rri e çuditem unë: me se m'i ka flokët vajza ime! A ka vaj ngjyrë ari, a ka vaj ngjyrë hëne?

Dhe unë ndjek gjithnjë sytë e saja, gjithnjë, or e çast, sikur ato të jenë diell dhe unë luledielli. Bëj kështu, sepse sytë e saja ruajnë duart e mia.

— Shiko, po afrohen hie, mos vijnë na gjejnë të dy-ve vetëm kushedi se ç'thonë.

— A zbresim nga lumi?

— Andej më vjen si frikë.

— Eja se kapemi dorë për dorë.

Më zgjati dorën dhe unë i zura pëllëmbën. I digjej si zjarr.

Zbritëm nga rema e madhe. Atje lumi është i penguar nga grezhde të larta me kunjë lisi, që e këthejnë rrjedhën nga jazi i mullirit. Po ujra vijnë shumë, e si pengohen, dremitin e flejnë në një pellg të madh që i ngjet një liqeni të vogël. Për anash rritur mbi tokë tul ngrihet shelgu i madh me katër biga. Degët i varen gjer në cipën e rrjedhës e fletët e tia si të përhime zbardhin mbi lumë. E duket sikur shelgu plak ka zhytur degët n'ujë, ka zënë gjithë cirojtë e bardhë e i mban pezull n'erë.

Po çfarë duket kështu? Hëna s'i kalon dot fletët e dendura të shelgut. Dhe mbi ne po zgjaten ca shtiza të holla si fije xixash të verdha.

Lira më shtërngon dorën fort.

— Ç'janë ato?... ato?

Gllup, gllup, zhurmoi nga lumi.

Fësht... fësht... reshperoi nga plepat.

Vuuu... vuuu... uturoi nga terri i drizave.

— Mbase dikush del nga pellgu.

— Qënka koha kur shtojzavallet (1) e natës dalin nëpër fushë. Dalin e mbledhin nj'ato si fije të holla që dërdhen prej hënës nëpër fletë e shelgut. Po ato nuk janë rreze, po janë fije kllapodani (2). I mbledhin ndër sepata t'argjëntë dhe endin fustanë, se shkojnë në dasmë: martohet bukuroshja e dheut me të bir e mbret!...

Unë qeshë ulur në gjunjë, ajo ish kërrusur mbi mua e mbanin vesh. Ndjeja mbi shpatulla gjoksin e saj, që m'u dha zjarr supave.

Gërr... gërr..., krikëlliu një minjollë.

Ne rendëm te shelgu plak. Unë s'kisha frikë fare, po s'di se pse ajo u tremb e u struk pas meje. Dhe ashtu mbetëm.

Tashti buzët e saja ishin si dy thelëza portokalli të shartuar në shëgë. Faqet e saja ishin të lëmuara e të ndriçme, por sytë s'ja shihja dot, se nga zjarrmia i pat mbyllur thujse fare.

Po unë s'kisha puthur gushë prej vashe, s'kisha përkitur llërë të plota, as supa të mbushur, ndaj më dukëj se isha në ëndër.

1) Shtojzovalle = vajza të bukura të mitologjisë.

2) Kllapodan = fiye mëndafshi ngjyer me ar.

Ballë për ballë me errësirën

Luftës që shkoi edhe unë dolla partizan.

Isha djal' i ri atëhere e m'u mbush mendja se ish më mirë të ikja maleve me shokë se sa të qëndroja në qytet. Ushtërinë e huaj që sillesh rrugëve tona nuk e shihja dot përpara. Kështu që shkula shenjën e liceistit nga kapella dhe u nisa përpjetë.

Por sa mbrijta në komandën partizane të qarkut, m'u duk se mundësitë me dëshirat e mia ishin larg e larg.

Kisha fytyrë të hequr e shëndet të lig, në sy gjyslykë e fanellë leshi për mishi. Të gjitha këto më tregonin ligosh e thatim. Pushkë nuk kisha zënë me dorë, këmbëzë s'kisha tërhequr kurrë, kështu që, dashur pa dashur, më dërguan mësonjës në katundin e largët e malor të Panjasit.

Gjithë kohën sa vijoi lufta, unë qëndrova aty. Pata një përvojë t'ashpër e të rëndë. Ishte rasti i parë që njoha gjendjen e mjeruar të kësaj krahine shqiptare. Ndesha atje prapambetje dhe errësirë, zakone t'egra dhe...

Por më mirë le të filloj me mbresat e mia aq sa mund t'i kujtoj pas kaq vjetësh.

* * *

Arrita në Panjas një mbrëmëherë. Përpara kisha një fshat të çakërdisur në këmbë të malit me një copë fushëzë përpara. Toka përreth ishte zallishtë dhe anash mezhdave e përmbi fshat po fluturonin fletët e fundit të pemëve. Një lumë i vogël kalonte nëpër katund e përmbi të një urë e ngushtë e stisur me lesa, lidhte të dy

lagjet. Dy çuna po kullosnin lopët në një farë meraje dhe ata më hoqën rrugën për te kryetari i këshillit. Qëndruam para një mulliri.

— Ja, këtu e ke, kanë prerë ujën e jazit e po zenë peshk ndënë pendën e mullirit.

— Ago Asllan, o Ago Asllan! Të kërkon një i huaj!

Dikush zgjati kryet që poshtë nga gryka e pendës e vështroi jo mua, por llokaçen e ujit ku pasqyrohej fytyra e ime. Një krap i vogël i shkau nga dora, fërgëlloi n'ërë dhe hieja ime u lëkund e u ngatërrua nëpër stërkalet e ujit.

— Ja, ja, po vij!

Muret e mullirit ishin të ngarkuar me tufa myshku të gjeblër e të lagësht e prej tyre rridhnin pikëla uji. Një plak kockëmadh u ngjit drejt meje duke fshirë duart pas gjunjëve, mbi krahë kishte një farë gunë e megjithëse supat i kishte të kërrusur, nuk ishte gjendur një tallagane për masën e tij.

— Eja bazë tek unë, — më tha, — më quajnë Ago Asllan dhe Xhaxha, por ti thirrme si, të të vijë mbarë.

U nisëm nëpër një monopat të ngushtë. Fshati dukesh i zymtë dhe i shpërndarë, kupat e plehut na prisnin rrugën, larg nga ura e drunjtë po kërruseshin njerëz mbi rrjedhën dhe mbushnin stomnat me ujë. Kudo baltë e vallo, shtëpi të shtrembëta, dritare të ngushta. U ngjitem nëpër një palë shkallë guri e Xhaxhaj rrahu «pëllëmbën mbi një kollonë druri me lio (1), si për të dhënë shënjë në shtëpi. U futmë në një odë të madhe pa tavani, me trarë të nxirë nga tymi e të ngarkuar me vandaq misërishte.

— Domethënë erdhe, shoku «mësues», ja filloi plaku. Na patën thënë prej kohe për këtë punë dhe kemi bërë derman. Në këtë odë do kesh jatakun.

— Është e mira t'i hedhim një sy shkollës.

— Vemë, posi, s'është ndonjë godinë e madhe, po punë mbaron. Ka qënë dyqan i Xhelo Tapisë. Xhelos i

1) Trung me lio = trung jo me qoshe.

mori kok erë dhe u bë ballist, ka dy muaj që kur theu qafën prej fshatit.

Kish rënë nata. Yjet qenë kumbisur në qiell e plepat e gjatë po faleshin mbi fshat, fryu një erë dhe kundërmuan bërsitë e kumbullave. Po kalonim pas jazit, kur shoh diçka të çuditëshme:

Një tufë urësh të ndezur lëviznin si me magji nëpër errësirë.

— Ç'janë këto, shoku kryetar?

— Mos ki droje, ma ktheu ai, s'është gjë.

Qëndrova në vend dhe ngula sytë mirë. Ndënë një urë të ndezur, që akoma nxirrte flagë shquajta një kokë gruajë me një gërshetë hedhur mbi tullgë, pas qafës një shami ngjyrë uthulli. Secila urë mbahej nga një dorë neriu. Pastaj hiet u saravitën në të dy anët e jazit. Një kone lehu përtej. Më shkoi mendja në magjistare, kur u dëgjua një zë:

— Hunj! Hunj!

Një tjetër ja ktheu:

— Ç'bën ashtu?

— Hedh kukunj!

— Leri andej, eja këtej!

— Hunj! Hunj, hedh kukunj!

Hiet u mblodhën pas jazit, diç përshpëritnin, dikujt i shkau këmba në ujë.

— Mos u fol — më tha ngadale xha Asllani, — nuk bën, turpërohen gratë.

— Turpërohen se janë dembele, kanë ujë ne porta e nuk pastrojnë, nuk lajnë.

— Jo more për larjen, për atë nuk bëhet merak njeri, u vjen turp që i shohim ne si burra, ato gra...

DITA E PARË E SHKOLLËS

Të nesëremn e mbërritjes sime, ish dyqani i Panjasit u mbush me fëmijë. Nuk kisha as banka e as frona, pa u thashë nxënësve të ulën këmbëkryq mbi dyshe.

Për dërrasa të zeza mora në fshat tre copë astagaçe dhe një grusht thëngjij vatre. Midis tyre nuk kishte astijë femër, të gjithë ishin këmbëzbathur, me hajmali në qafët, thatanikë; të pakrehur e të palarë, disave u kishin llangosur dregat me mellan mavi. Njëri mbante një vëth tunxhi në vesh, një tjetër ka një plagë të thellë në mjekër, por ajo që më habiti më shumë ish koka e lidhur e një çunaku. Kur iu afrova vura re se ndënë një farë paçaureje që ja kishin shtrënguar, mbi krye kish copa çoçaniku prej arre.

— Përse i ke këto? e pyeta.

— Për të vrarë morrat, zoti mësues!

Hodha sytë nga dritarja e rashë në mendime:

«Pra, këta janë pjesëtarë të brezit të ri shqiptar! Do të na duhet që këtyre fëmijëve gjysëm t'egër t'i shkullim padijen nga mendja, t'u shkullim prazhdat dhe thikat nga xhepat, t'u shkullim hajmalitë nga gjoksi.

Shekuj t'errët luftime e pushtimi kanë kaluar këtyre anëve, kaluan romakët, bizantët, skllavët, turqit, grekët, italianët, por edhe shqiptarë e djaj me brirë, por asnjëri nuk çeli një shkollë këtyre anëve. Këtej kanë rrëmbyer taksa, kanë mbledhur ushtarë, kanë rrëmbyer fëmijë për jeniçerë, me dhunë kanë marrë vajza për në hareme, kanë rrëmbyer kafshë samari e mishi, por për këtë popull askush nuk u kujtua se jeton n'errësirën e padijes.

Shkrova mbi astagaç germën «A» dhe fillova nga mësimi

Nuk kaluan as dhjetë ditë, kur një ditë më vjen xha Asllani në shkollë. Nuk trokiti e as pyeti në isha aty, po hyri drejt e brënda. Dukej i nxehur dhe gjithë inat.

— Lexoni këto, — më tha, — këto!

Nër duar mbante dy zarfe të mbyllur. Ja mora dhe i çela

— Janë letra nga Xhelo Tapia, i thashë.

— Xhelo Tapia s'di të shkruajë, po do t'ja ketë gatitur ndonjë tjetër, pa shiko, shiko, ç'thotë.

«Më tetëmbëdhjetë të Tetorit 1943. zotit Asllan Lajthia i marr dorën dhe i bëj shumë të fala dhe i lutem shumë»

më të mbledhë fiqirë e të vijë në rrugë të mbarë. Se me ti, o xha Asllan, kemi qënë miq e kështu dua të jemi gjithnjë. Hiq dorë nga komunizma dhe kthehu me forcat nacionaliste të Ballit Kombëtar; të njohim për komandë e të presim një rrogë në krye të çdo muaji. Pres përgjigje sa më parë; brenda pesë ditëve ke kohë të mendo-hesh, në mos ardh të përgjigja, daç me kartë e daç me gojë, i kemi punët të prishura përgjithnjë... I yti me nder...»

Mora letrën tjetër. Ajo ishte për mua. E nistë me sharje e kërcënime. Kërkone të mbyll shkollën e t'i dërgoj kyçin gjer në qytet. Në fund më kanosej: «Nëqoftëse vazhdon të përdoret dyqani im pa lejën time, ke të bësh me mua dhe do ta paguash shtrenjtë!

Xha Asllani dëgjoi pa folur leximin e dy letrave, pastaj, në sy të fëmijëve, këputi një të sharë që nuk shkruhet në kartë dhe dolli përjashta duke mallëkuar.

VËTË AJO KOHË, PERËNDOI!

Druhesha të hyja në shtëpi më çdo kohë, druhesha mos takoja gratë në çardhak, prandaj sa afrohesha në porta e oborrit hetoja nga larg e i lija kohë qenit të lehte me të madhe.

Një drekherë, sapo lëshova nxënësit, u nisa drejt e në shtëpi. Si ndejta brenda një copë herë u mata të dal, por sa vura këmbën në prag të kthinës pashë një vajzë që ishte duke më përgjuar pas derës. Ajo u vërsul të largohet, por nga nxitimi u pengua dhe u përplas sa gjat' e gjërë në çardhak. Si duket u vra se e vari kryet pas dhe u drodh. U zura ngushtë, por megjithatë iu afrova. ta ndih. E kapa për krahu:

— U vrave, o çupë?

Ajo çeli sytë e saj të mavi dhe më vështroi si me pikëllim.

— Ikë, shoku mësues, ikë se na shohin

Ish te veshur thjesht e varfër, por fytyra i ndristë nga shëndeti e nga pushi ngjyrë trandafili që kish mbi faqet e saj. — Merushëee!

— Ky ish një zë gruaje që thirri nga odat përtej. Vajza përmbodhi gjunjët, u ngrit rrëmbyer dhe rëndi andej.

— Unë dolla n'oborr dhe u pështeta pas trungut të një gorrice. Një degë kacke godiste mbi çati, ndërsa frynte një erë e hollë. Disa çape u dëgjuan tej në patozin e rrugës. Ja dhe Balua i kopesë hyri në oborr e shkoi pas gardhit. Ne lesa u duk njëri nga djemtë e Asllanit, ai që kulloste dhentë. Ish i zbehtë si meit dhe i dridhej gjū e buzë. Rexhepi, vëlla i Asllanit, i dolli përpara:

— Ç'ke, more, ç'ke kështu?

— ...kopeja, shkoi kopeja... e gjitha!

— Ago Asllani u derdh nëpër shkallët, në fillim i zbardh buza, pastaj i hipi gjaku në kokë. Një çetë e Ballit kishte dalë ne Guri i Prerë dhe i kish rrëmbyer me dhunë të pesëdhjetë e ca delet e shtëpisë.

— Talleshin më mua, — tregonte djali, — thalleshin kur u lutesha e më thoshin: «Ku do gjejë Asllani qumësht për të ushqyer atë komisarin që mban në shtëpi?»

— Po dyfekun s'e kishe?

— Djali unji kryet.

— Të rrëmbeftë mortja ty!

— Plakut i dridheshin gjunjët dhe rrihte gjoksin me grusht: Do të ma paguajnë këtë, për atë bukë do të ma paguajnë, do t'u kërkoj vezët pula e pulat vezë. Ju djemja, delni nëpër fshat, thoni njerëzisë të hedhin tufat anës së gjolit.

Nuk vonoi dhe u mblodhën aty gjithë burrat e shtëpisë. Xhaxhaj ishte unjur më bisht, sytë i qenë bërë gjak të kuq dhe i dridhej njëra këmbë.

— Xhaxha, — fola, — më duket se kjo e keqe të gjeti për shkakun tim.

Ai më vështroi rëndë-rëndë.

— Kjo kockë, nuk tundet ku ka dhënë fjalën, mund

të qeshë sot Xhelo Tapia, por të shohim kush do qeshë në fund.

U mblodhëm në odën e madhe. Dukej sikur gjithë shtëpisë i ra zia e mjerimi. Ardhi nata, por blegërima e gjësë së gjallë nuk ndihej në hauret poshtë.

— Po vjen dimri, — foli Rexhepi, — duhet menduar për bukën e fëmijës.

— Të pajtohemi çobenë në vërri, — foli një nga djemtë.

— Kam një amanet nga babaj, rahmet pastë, — foli Ago Asllani, — kur dha shpirt ai nxori bashkë me frymën; këto fjalë: «Kur të ndodhesh keq, — më tha, — kur të jesh buzë greminës, por vetëm atëhere, të jap lejë të hapësh një haznë që kam lënë, është mbuluar n'oborr, tre pashë këtej nga pusi, drejt plerehit 1) Do Zoti e vemë kopenë në vend.

Të gjithë në odë po hapnin sytë, unë vështrova plakun në sy, gratë po pëshpërisnin në çardhak.

— E ke me gjithë mend, Ago Asllan?

— Merrni kazmat! — urdhëroi ai.

Kockat e gjunjëve i krisën kur u ngrit. Jashtë kish rënë nata, përmbi mal kish dalë hëna. Disa nga djemtë e fshatit, me armët peshë, po kalonin tatëpjetë.

Nisën të rëmojnë n'borr me një vrull të dëshpëruar, Mërushja afroi aty pishtarin e ndezur, e gratë e tjera qëndronin më larg, si për të fshehur fytyrën nga unë. Hiet e zeza të burrave që rëmihnin ndeheshin gjer larg faqes së malit.

Duket tokë e hedhur, — foli një nga mihësit.

— Dhé i punuar.

Papritur kazma kafshoi një hekur, kërciti e lëshoi xixa.

— Dale! — urdhëroi plaku e u hodh në gropët, — qasni pishtarë këtu.

Hoqën ca shufra hekuri dy-tri pllashtra gati të kalbura, një tenëqë të gjatë, nja dy gurë u rrokullisën the-

1) Lesë — a

llë gropës dhe ja... kazma! Ish një shishane e gjatë e një arkë me plumb e barut.

— Breh! — ulëriti xhaxhaj; dolli nga gropa si i trëmbur dhe i hiqte këmbët me ngut sikur largohej nga uji hie e keqe.

— Breh! — Ai fërkoj mjekrën e shkundi krahët. Pastaj u kthye buzë gropës kokëzbuluar, trupmadh e hierëndë me ballin e ashpër drejt hënës së kuqe.

— Medet! Këta të shkretë dyfegje na e kanë ngrënë kokën gjithë jetën, me këta ja kemi nxjerrë zorrët një-ri-tjetrit. Le të ishte një çekan a një lelek, do isha kënaqur, haznë të mirë na paska lënë, o baba, Perëndia të ndjeftë. Por ikën ato kohë, po rrokullisen.

— Nxirreni këtej, — urdhëroi Rexhepi, — për luftë e mirë është.

— Vereni në kotec se mund të flejnë gjithë pulat në të.

Një këmborë tringëlliu në rrugën e fshatit, një dritë pishe, si shami e kuqe, u duk andej.

— O xha Rexhepi! Xhepooo!

— Ç'është, ore?

— Mbaji qentë se po vij, kam një punë.

— Po ky? — Rexhepi ngriti supet.

Ishte një fshatar me një dele ngarkuar mbi zverk, qengji i vinte pas.

— Kabull dashurinë, xha Asllan!

Plaku kafshoi buzën e poshtme.

— Mos u nxito të flaç, Ago Asllan, mos u nxito, se hyn në hasmëri me gjithë fshatin.

Në rrugën lart këmbë të tjera:

— Xhepe! O Xhepe! Mbaj qentë.

Dhe duke parë gjithë ata fshatarë që afroheshin me nga një dele ngarkuar mbi qafë, m'u kujtua se burra të tillë, bujarë e fisnikë, ka vetëm nër malet tona.

NË SHTËPINË E MJERIMIT

Dimri ardhi para kohe. Dëbora e parë ra e trashë me pllaska të mëdha si copa pambuku. E nisi në mbremje dhe pushoi n'agim. Pastaj u hapën retë dhe filloi veriu të ulërijë si i marrë.

Por me gjithë të ftohtën, nxënësit erdhën. Ndonjëri kish mbështjellë këmbët me lecka e copra çadësh. Vajza nuk më erdhën nxënëse në shkollë. Kur i fola njëherë xhaxhajt për këtë, ai ma preu shkurt:

— Hidhi gunën asaj pune.

Pastaj për tri dit me radhë nuk më erdhi në shkollë Giçi i Qamilit. Më kot i dërgova fjalë, por ai nuk u duk. Ditën e katërt vendosa t'i shkoj vetë në shtëpi. Ishte mëngjes. Lashë nxënësit në shkollë dhe u nisja. Bardhësia të verbonte sytë nga dielli i fortë. Dolla nga kreu i fshatit dhe duke pyetur e gjeta pas një strumbullari shtëpinë e kërkuar. Kish një deriçkë ngjyrë plumbi e nëpër të çarat i kishin futur copa rrogozi. Trokita. M'u kthye një zë si i dalë nga dheu:

— Hëëë? Kush është?

— Jam unë, mësonjësi, xha Qamil, hape derën.

— Hapur është, hapur, shtyje.

I dhashë një gju kënatës. Brënda errësirë e plotë, nuk dukej asgjë. Nuk kishte as dritare, as zjarr. Fola përsëri:

— Xha Qamil, këtu je?

— Këtu ja, këtu.

— Po ku, këtu? Unë nuk të shoh fare.

— I ke sytë nga dëbora, shoku mësuës, prit pak sa të të mësohen.

Këtë zë e njoha. Ishte ai i Giçit. M'u kujtua shkrep-sja që kisha në xhep dhe ndeza një fije. Skena që më doli përpara bëri të më dridhet zemra. Kthinës i qenë zënë dritarët me plitharë e baltë, nuk kishte asnjë orendi, as zjarr, as rroba, as rrogoz. Në një vrimë çelur në tokë e të mbushur me lecka e kashtë ishte futur Qamili me gjithë të birin, rrinin të kuspullosur pas njëri-tjetrit si për t'u ngrohur.

— Jemi keq, zoti mësonjës, keq, unë u sëmura që në vjesht fukara njeri, mbeta pa kamje, pa bukë, pa dru. Më erdhi kasollja rrotull dhe e humba toruan, nuk dia nga hyra e nga duhej dalë. Ajo kuvli m'u duk si cepi më i largët i dheut. Nxora xhaketën time dhe e mbësh-tolla Giçin me të. Ai kishte në trup veç disa lecka prej linace.

— Eja me mua, vogëlush, — fola, — do të të gjej edhe këpucë, edhe rroba të tjera.

— Po mua, zoti mësonjës? Ku do më lesh vetëm kështu? Mos ma merr djalin, mos de, kështu ngrohemi të dy, e ka zemrën të re çunaku, i punon aq shpejt sa e ngroh babëzinë. . .

Të sëmurin e mbyti një kollë e çjerrë, që dukej sikur po i gryente mëlçinë.

— Mos ki merak, Qamil, edhe për ty do bëj derman, nuk vonohem.

U lëshova me vrap nga shkolla, lëshova Giçin pranë porit dhe u sula në shtëpi. Në çardhak gjeta Merushen. Ajo nuk iku, bile më pyeti:

— Kërkon gjë, shoku mësuës?

— Kërkoj xhaxhanë, Merushe.

— Ai është poshtë, po ti ç'je kështu?

— Thuaji të ngjitet këtu, shpejt, Merushe, shpejt.

Hyra në odë dhe prita. Plaku u dha ne dera. I tregova mbi gjendjen e Qamilit.

— Si more, e vraftë Zotij, — ma ktheu plaku, — po si nuk na kishte thënë gjë, e di unë, është namuzqar i madh ai, vdes e nuk kërkon.

— Djalin e mora në shkollë, i rregullova edhe një veshje dosido, por duhet ndihmuar i ati.

— S'do mend, xhanëm, nuk do ta lëmë ashtu, po. . . Merushe! thërriti ai, — sillmë këtu tallaganen time të vjetër.

— E lanë nuset dje në mëngjes xhaxha, kishte zënë morra dhe e përvëluan, pa dale ta shoh.

U vonuam sa u tër veshja, sa mori një çyrek bukë plaku, dhe u nisëm. Nxituam përpjetë, unë trokita.

— Hë, more, përse troket; shty derën.

— O xha Qamil!

— Asnjë përgjigje. Qamil ore! Fol, ore, të foltë hoxha në vesh!

Iu afruam gropës, ndeza një shkrepse. Përpara kishim një kufomë. Në prag të syve dy lot ishin kthyer në pikëla akulli.

Tepër i tronditur u ktheva në shkollë. Gici i vogël po hante një ftua pranë zjarrit. Më sëmboi në zemër kur e pashë të qetë me atë qafëzën e hollë si pé. Ndënë kafazin e gjoksit, ku i nëmëroheshin brinjët e tukequr i varej një hajmali e zezë si një vulë talljeje dhe mjerimi.

NJË SULM I PAPRITUR

Një ditë isha ulur në këndin tim në shtëpi dhe po qortoja gabimet e nxënësve nër fletoret. Pasi mbarova, mora dylbinë dhe nëpër dritaren e kthyer në frëngji, fillova të vështroj malet me gurë të kuq, që shtrihen kundrejt Panjasit. Male t'ashpër e me shkurre e bushi. Nëpër monopate të ngushtë dukeshin mushka të ngarkuara rëndë me dru, më tej një tufë dhensh dukej si një vezë që rrokullisej shpatit. Më tëhû, poshtë, në këmbë të malit, një mulli me dërstilë, currilat e urave dukeshin si të mavinjta, papritur në njerin xham të dylbisë një njollë e verdhë si një luleshqerre. Hoqa dylbinë nga syri dhe vështrova në kopsht. Ishte Merushja. Ajo kish dalë prapa shtëpisë e mbliidhte rrobat e terura. Ndënë mollët ishte një pellg uji, e mbanin të mbushej për kazanin e rakisë. Vajza vështronte trupin e saj në cipën e ujit e gëzohej. Përshkundi flokë e saj të zes dhe i shihte tek i valaviteshin mbi supë. Vu duart mbi gjinjët e saj kryeneçë, por shpejt i hoqi dhe vështroi anash.

Një nga djemtë e Asllanit erdhi që pas shtëpisë ngarkuar me një kërcu të rëndë prej frashëri. I foli vajzës:

— Ikë brënda, Merushe, sot nuk duket mirë puna; është Agaj në shtëpi?

Jo, — u përgjigj ajo — ardhën e thirrën dy partizanë.

— Një çetë ballistësh është fshehur në luadhet lart.

— E pse t'u kemi frikën? Apo nuk kemi kaq pushkë në shtëpi.

— Është brënda Bardhyli?

— Aty e ke.

Vështrova fytyrën e bardhë e gati fëmijore të Merushes; balli i saj i bukur kish marrë një pamje të rreptë.

Në çardhak u dëgjuan çape, ishte xhaxhaj me djemtë.

— Mos dil jashtë, Bardho, më foli plaku, një çetë e Ballit po mërzen këtej, ishin djemtë lart?

Dera e odës u përplas me forcë, në prag u dha Merushja me syt' e çakëritur:

— Xhaxha! Dy njerëz të fshehur ne përroi, poshtë pashtës!

— Dyfegjet! — ulëriti plaku. — Zëri i tij dukej krejt i ndryshëm. — Ti Merushe del me vrap nëpër fshat, bëju zë burrave.

— Unë?!

— Ikëëë! Ju djema ne përroi, ti Rexhep me mua.

Një zë përtej oborrit:

— O xha Asllan, o Ago Asllan! Vdekje Fashizmit! Ti je Asllan Lajthia?

Ne lesa e oborrit ish një farë partizani i shkurtër me këmbët si biza. Yllin në ballë e kish fare të ri.

— E, unë jam, ç'do?

— Komandant Shabani të kërkon në luadhet lart! Të vish atje me gjithë Bardhylin, kështu më tha me gojën e tij, unë po ik, atje të presim, hajde, Vdekje Fashizmit!

— Rexhep, — foli ngadale Ago Asllani, — këtu të dua, e njohe? Mbaja me një kryqeve.

— Dua ta vras përpara, më vjen zor kështu.

Unë po çapleja sytë.

— Hej! Hej! — thërriti plaku, — hej, zoti ballist!

I huaji ktheu ballin.

Dhe aty e pat.

Poshtë përroit u këmbyen të shtënat. Plaku u turr në frëngjitë, edhe vetë i shkova pas. Por asgjë nuk shihnim, se armët binin nga ana e Koritës. Pastaj plaku bërtiti:

— Djema! Hiquni këtej se u mbuloj unë.

Fishkëllima kaluan mbi shtëpi, mbi çati u ndjenë çukitje plumbash. N'atë çast më zë frika. Pa e ditur dhe padashur m'u drodhën gjunjët dhe një lëmsh i ngatërruar m'u mblodh mu në grykë. Një fuqi e padukur më mbante mbërthyer në patoz strukur pas qoshkut të odës. Merushja u derdh brënda:

— Xhaxha! Një sërë djem zunë vend ne xhamia, burrat u përhapën nëpër shtëpitë, po dy vëllezërit e mij s'janë kthyer nga mali.

— S'ka gjë, bijë, ata i kanë pushkët.

Dy djemtë e Asllanit hynë në odë:

— Na ikën, baba, tre ishin, por na pikasnë më parë; gratë e fëmijët i mbyllëm poshtë, portës i shkuam llozin.

— Mirë, mirë, po tashti zini frëngjitë, do kërcasë donomaja sot, sytë katër dhe asnjë plumb në hava.

Bëra të ngrihem, kur u ndjenë bataretë përjashta. Merushja m'u vërsul sipër, më kapi me të dy duart për jake e më dyndi pas qoshes:

— Unju!

Ndejti edhe ajo ndër këmbët e mia, po aq pranë sa ndjeva përbri trupin e saj të shkathët, frymën e saj të ngrohtë, një vështrim të përgjëruar. Befas ajo këceu, kapi pushkën time dhe u turr në krah të Asllanit.

M'u duk atëhere se qelizat e trurit tim punonin më me ngulm, m'u bë se mendja më mori një kthjelltësi të çuditëshme, tashti ndjehesha i trimëruar, dhëmbët më kërcitën nga shtërngimi. Me një lëvizje t'ethëshme ja rrëmbeva armën vajzës dhe u lëshova në frëngjitë. Ballisti i shtrirë tej në rrugë kish përdredhur këmbët në

një mënyrë të çuditëshme. Pastaj u ndeh një qetësi e habitëshme, një heshtje e thellë, edhe e ftohta e dimërit sikur nuk ndihej më. Veç era e tharme e barutit më digjte në qiellzë.

Tashti ishte e qartë: Çeta e Xhelo Tapisë kishte rrethuar fshatin. Më parë deshën të na futin në grackë. Që nga arat përtej u ndje një zë i fortë:

— O xha Asllan! Jepu me të mirë, oreee! Jepu me të mirë, se po vjen gjermani me topa e do digjesh me të gjitha!

Plaku afroi gojën ne frëngjia e fryu bulçitë:

— As na dërgoni një pagur, ore miq! Raki, ore rakiu, se për meze kemi shtrirë këtu një gomar pëlldëmkuq!

Si përgjigje të shtënat u shtuan menjëherë, një plasje e egër gjëmoi mbi çati, u dëgjuan klithmat e kalamanve, thirrjet dhe ofshamjet e grave. Një zhurmë çapesh njeriu n'oborr. Ai kishte hedhur granatën mbi pullaz. Ago Asllani po hetonte nëpër frëngji. Iu qasa më krah, e shqojta një sup veshur me shajak pas gardhit, mbi të një gjurmë taze e gjembat e ledhit përshkënditur. Shtimë të dy përnjëherësh, gardhi u lëkund, një palë këmbë me bollka shajaku përshkuan erën si hark e ranë teposhtë. Zëra t'ashpër matanë, sharje e vërshëllime.

— Ah, në të zënçim! Në të zënçim!

Qëndronim të gjithë në gjunjë buzë frëngjive më sytë përjashta. Merushja, si një shkjarthe e lehtë bridhte odave këmbadoras. Një mitroloz zu rrihte fare pranë; pastaj në një çast na ngjau gjëma. Rexhepit i erdhi si trazi e rrotulloi vështrimin n'odë:

— Ago Asllan... Bardhyl... se si jam kështu!

Kaq mundi të thotë, u mundua të mbahej, po pastaj ra me kryet mbi kondak. Ish goditur në zemër. Merushja ja dha klithmës e ra mbi të, më sëmboi në shpirt e shtrëngova dhëmbët. Thirrje armiçsh ushtuan n'oborr, bomba dore në çati. Ago Asllani shkopsiti dy granata e i lëshoi nëpër frëngji. Pastaj ktheu Rexhepin, ja çeli syrin dhe e pa mu në bebë.

— Mbylle gojën — i bërtiti vajëz! — Pusho! — Af mbaroi.

Vajza u bind.

Porta e shtëpisë u çakëlye nga një granatë, ciflat e kënatave fluturuan në hava, trarë e themele u lëkundën krejt.

— Pas meje! — urdhëroi plaku.

U vërsulën poshtë e zunë qoshet e remes. Një batare plumbash goditën murin kundrejt portës; të tjerë xhvoshkën trarët e çerpitën patozin. Një burrë i shkahtët i kërrusur më dysh, u turr brënda, por në gjysëm errësirën e tremes s'i shihnin sytë dhe si ndonjë lakuriq nate u përplas në shtylla e grazhdit. U vërvit si një makinë e kurdisur e kërkoi qoshet me shkrepse në dorë. Xha Asllani e arrijti kur po kallte zjarr dhe ja nguli shishin n'ije.

Qitjet përjashta u dendësuan, fërshëllyen bilbila, zëra të çjerrë, këmbë të shpejta zunë të rrahin patozin e rrugës.

Dum! Dum! Dum!

E pashë Ago Asllanin tek zgjati kryet përpara e ktheu veshin nga porta e shkallmuar.

— Jashtëëë! — bërtiti ai papritur — Jashtë! T'i ndjekim!

Batalioni partizan kishte arrijtur në fshat.

Nuk pashë si vijoi ndjekja e si mbaroi lufta. U ktheva në odën lart, ku gratë po qanin të vdekurin tonë. Pastaj erdhi komandanti i batalionit me një tufë partizanë dhe me Ago Asllanin në krye. Fytyra e plakut kish marrë një çehre në ngjyrë të bakrit, koka i dukej si e mbuluar me llohë, gjurmët e dhëmbjes sikur i qenë ngulitur në buzët e trasha dhe balli i tij ngjiste si një mblatës i tymosur. Pikë loti nuk doli nga syri i tij.

— Vdekje më të mirë nuk i uroj as vetes, as djemve.

Kështu tha ai në mes të odës dhe i kërkoi komandantit të këndojnë djemtë këngë trimash. Unë vështroja të vdekurin dhe mendoja:

Ti re duke luftuar o Rexhep, re duke mbrojtur të

ardhmen e brezave që vijnë, po ti vdiqe pa besuar në të
ardhmen, ti vdiqe për besimin tonë, të djemve, të vë
llajt

SEKRETARI I KËSHILLIT

E quanin Demkë. I kishte nja dyzet vjet, po i pla-
kur para kohe se flokët i kishin rënë e dhëmbët e para
i ngjisnin si ndoca perona të shkurtëra e të rëzhdosura.
Kishte besim të verbër në lufta partizane dhe fitoren e
quante si një ndodhi krejt të sigurt. Më vinë dëndur në
shkollë, qëndronte atje me orë të tëra dhe kur më mün-
gonin nxënës, ai hidhej në fshat pa përtuar e sillte me
vete çunakët buzëvarur. Merrja më mend se ky si «sekre-
tar i këshillit», do të ishte i vetëmi njeri me shkollë në
fshat dhe kisha për të një sajdi të ngrohtë. Por nuk
vonoj dhe mora vesh se isha krejt i gabuar.

Në sallën e shkollës ishin mbledhur gjithë burrat
dhe djemtë e fshatit. Kishin kaluar nja tri javë qëkurse
na ndodhi vrasja e Rexhepit. Nxënësit e mi kishin vënë
për brezi koburë dërrase, ishin ndarë në gjermanë e par-
tizanë e aty para oborrit po vringëllonin shpatat prej
druri. Më tej vej e vinte nëpër oborr komandanti i ba-
talionit partizan, duke pasur në krah Ago Asllanin dhe
Demkën. Këtij se ku i kishte humbur festja e bardhë e
i fekste tullga e kokës.

Pasi filloi mbledhja, Ago Asllani, si njeri që i dë-
gjohej fjala, bëri thirrje për të dalë vullnetarë djemtë e
rinj. Të parët iu përgjegjën dy djemtë e tij e pastaj
muarën radhë të tjerët.

— Servet Asllani, vullnetar me pushkën e vet!

— Ali Bagova, vullnetar, po pushkë nuk kam!

— Selim Lajthia, vullnetar me mitroloz grek!

Të gjithë bërtasin:

— Tunde Selim, shtëpi pushke!»

Një çunak këceu në dritare:

— Edhe unë vullnetar, ore! Për besë!

Ishte Giçi i vogël. Dikush i dha një shpullë vitheve, por komandanti e kërkoi. Ja suallën gjer në tryeza.

— I kujt është ky djalë?

Demka, duke krojtur kokën e zbuluar i thotë se është «djali i Bardhytit», i jep edhe shpjegime të tjera. Komandanti i vu çunit një kalem blu e kuq në duar.

— Faleminderit, shoku komandant!

Gjëndja lëshoi një mërmërim ngazëllimi.

Dollën gjithësej trembëdhjetë vullnetarë. Komandanti më ngarkoi t'i radhit në një listë e pastaj, më tha, në fund, të venë firmat (kryetari dhe sekretari i këshillit. E bëra listën shpejt e shpejt dhe ja vura përpara Asllanit. Ai më pa me habi.

— As firmën nuk di të vesh?

— Di, — m'u përgjegj ai, — por vetëm me këtë. —

— Duke shkrepur syrin ai ktheu tregonjës in sikur hiqte këmbëzën e armës.

— Mirë, mirë, ver gishtin atëhere.

— POCO, atë e ve, ngjyema me bojë.

Pastaj ja vura listën Demkës:

— Firmën, Demo!

Ai sërish krojti kokën e zbuluar.

— ...?!

— Po ti je sekretar!

NJË RAST I PAPRITUR

Kish filluar një shkrirje dëbore e rrugët qenë mbushur plot ujra e llucë. Harabelat i patën lënë hatullat e plevicave dhe fluturonin mbi kupet e plehut. Vetëm larg, nëpër hiet e përrenjve të malit, diku zbardhte bora si ndonjë arnë e çjerrë. Mbrëmëherë u ktheva në shkollë të merrja librat që pata harruar. Papritur më zu syri diçka të zezë përtokë. E zgjata dorën dhe e mora. Në një shami të grisur, një tog gjërash lidhur me penjë leshi; një këmbë zhabe, disa gjëmbe, copra thonjsh, një dhëmb dosbale. Më kishin bërë magji! Fillova të mendohem:

«Përsë e kanë bërë këtë? Sigurisht për të mbyllur shkollën; të vish këtu t'u çelish sytë dhe të të urrejnë. Kur i mjekon plagën të sëmurit ai thërret, por i sëmurit është i vetëdijshëm për shërimin, këtu ngjet e kundërta».

Ndeza llampën e vajgurit dhe u unja para tryezës. Mendohesha e qeshja me veten time, ndejta ashtu një copë herë duke rrahur gishtat mbi dërrasë, duke tundur kryet duke nënqeshur me hamendjet e mia deri sa ra nata. Papritur një hie kaloj para dritares. Menjëherë brofa më këmbë. Mos vallë ishte Xhelo Tapia? Shoja llampën dhe vura veshin. Asnjë zhurmë. Prita më këmbë në mes të sallës. Heshtje dhe errësirë. Mos vallë më bënë sytë? Dolla me kujdes nga shkolla duke mbajtur revolverin në dorë. Gjatë rrugës nuk hasa njeri. Mora shkallët drejte e në odën time. Zjarri skuqte xhamat e dritares së vogël. Në çardhakun e gjerë në hije. Ishte Merushja. I fola:

— Mirë që të gjeta, o vajzë, kam diçka të të them.

Edhe n'errësirë ndjeva se ajo u skuq gjer në rrënjë të flokëve. Gusha e bardhë sikur i feksi, se iu çel e tëra ndërsa ngriti kryet drejt meje.

— Dëgjo, Merushe! Nesër djemtë do sjellin gëlqeren nga furra e malit, për këtë ka punuar Demka me kohë. Shtëpinë do ta lyejnë me gëlqere, për këtë më ka dhënë fjalën xhaxhaj, por ti po deshe ose po munde, lyej me gëlqere edhe qemeret e jashtëm të dritareve. Për të bërë një punë të tillë që nga brënda, duhen hequr kafazet që kini nëpër disa penxhere, pra ti hiqi, gjoja se do t'i vesh sërish e pastaj...

Ajo nënqeshi e bashkoi duart ndënë mjekër.

— Mirë, Bardhyl, këtë do ta bëj.

Vështrimi i saj varej akoma tek unë, pastaj ajo u li kryet si e turpëruar.

— Vetëm këtë do më thoshe, Bardhyl?

Zëri i saj ishte i ngashëryer, trupi i saj fërgëlloi në unë u binda se ai fërgëllim nuk vinte as nga droja e as nga e ftohta. Më duhej t'i hyja një shpjegimi të gjatë.

Por nuk ishte as vendi, as koha. Isha i sigurt se ajo më deshte mua, jo më si vëlla, sikurse më pat thënë disa herë. Dashuria e saj ishte krejt ndryshe. E mblodha veten dhe i folat:

— Merushe! Ti je një vajzë e dliirë dhe e dashur. Unë kuptoj se çfarë ngjet në zemrën tënde, por unë nuk mund t'i përgjigjem dhëmkës sate, veçse me një dashuri të pastër prej vëllaj. Përndryshe duhet t'i rrëmbeja lumturinë një vajze tjetër, një vajze që i kam dhënë fjalën më kohë, atje larg në qytet. Unë të kam si motër, të dua ndofta më shumë se vëllezërit e tu e çdo dashuri tej këtij çaku do të ishte mashtrim dhe poshtërsi, si për mua ashtu edhe për ty.

Ajo kishte ulur kryet, sikur ishte duke lexuar një vendim të ashpër e të egër. I lëshoi duart poshtë e mërmëroi:

— Mirë, Bardhyl, të kuptova.

Ajo iku aq shpejt sa m'u mbush mendja se qe zemëruar.

U ngroha një copë herë pas zjarrit dhe rashë në mendime. M'u kujtua një bisedë që dëgjova disa ditë më parë në oborrin e shtëpisë. Zërat vinin nga bashta e unë isha në dritaren time. Atëhere bisedonte Merushja me njëjërën nga nuset e shtëpisë. Kjo e fundit i lutej vajzës:

— Merre Shefkën, Merushe, do shkosh jetë, jo shaka, është si është im vëlla, po njëzet dynym tokë i kemi ne, edhe nga kopeja nuk biem poshtë. Mos vra mendjen shumë lart, euh... ku trapit ti!

Shefka ishte korier i fshatit motrën e kishte dhënë në derë të Ago Asllanit, nuk isha gabuar që e urreja sapo që e hasa ditën e parë. Kish qënë xhandar disa vjet e hiqej si njëri i zgjuar. Në mes të mjekrës kish një gropëzë të thellë.

NJË ORË MËSIMI

Një ditë dimri, sapo kisha filluar mësimin, kur ndjeva një zë që thërriste nga jashtë:

— O shoku mësues!

Qela dritarën dhe u përkula nëpër të. Dy partizanë kalorës qëndruan përballë shkollës.

— E, shokë, si e keni punën?

— Shoku Bardhyl, të lutemi na rregullo nga një copë bukë se mbaruam.

— Që nga vini kështu?

— Nga baza e Segovës.

— I paski rënduar kuajt, u ka dalë djersa mbi vithë.

— Jo, barra nuk është e rëndë, është kaba, por nxituam ca të e përpjeta, kemi ngarkuar dy radio me bateri për kombandën e vendit!

— Radio? Dale. Qëndroni. Nuk ju lë të më ikni. Nxënësit e mi nuk kanë parë një gjë të tillë.

Dërgova Giçin te Ago Asllani, kur të dy partizanët shkarkuan njërin aparat nga kali. Ua mora nga duart radion dhe e vendosa mbi tryezën e shkollës. Pastaj afrova edhe baterinë, bëra lidhjet e ndeva një copë antenë. Në fillim disa fishkullime të holla, pastaj tinguj violine. Nxënësit mbanin frymën, syt' e tyre më vështronin të pataksur. Lëvizja butonin më tej. Një zë jepte lajmet frëngjisht: Ushtria e Kuqe çau rrethimin e Leningradit, janë rrëzuar njëzet aeroplanë të armikut...

Të dera u dha xhaxhaj dhe u afrua me kërshtëri, pas tij ish Merushja, vështoi veç bangon time, por jo mua. Plaku i shfryu me inat — Tashti mërzhitesh, — ja ktheu ajo, — po atë ditën e luftës mu në mes të ditës, a nuk më dërgove vetë nëpër burrat e fshatit?

I tregova xhaxhajt lajmet e radios. Të gjithë më vështronin të mahnitur.

— Po ku e di ti?

— Ja, sapo e thë radioja.

Merushja vuri fytyrën mbi diapazonin:

— Po ç'thotë kështu? Unë e dëgjoj e s'e marr vesh!

— Flet në gjuhë të huaj, frëngjisht.

— Ç'do me thënë gjuhë e huaj, nuk është njeri ai?

Po ti si e merr vesh?

Ajo më flet pa më vështruar në sy, gjithnjë e kërrusur mbi aparatin.

— Unë e di atë gjuhë, e kam mësuar në shkollë.

Padashur gishti i saj përkiti pëllëmbën time, ajo e tërhoqi shpejt. Unë mora fillin e antenës dhe e vura mbi dorën e Ago Asllanit. Zëri i radios u shtua.

— Zihuni të gjithë dorë për dorë.

Bënë si u thashë e zëri u ngrit edhe më. Merushja më foli ngadale:

— Përse ngrihet zëri kur kapemi dorë për dorë?

I shpjegova se trupi i njeriut, lëkura, flokët, i japin dorë radios, e ndihmojnë të afrohen zërat më shumë. Nuk dija se si t'i shpjegoja që të më kuptonte.

— Po sikur ta kap edhe unë telin?

E unja zërin dhe ja ktheva:

— Prej flokëve të tu aq të bukur zëri do bëhet më i ëmbël, më i butë... Mos m'u zemëro, Merushe, unë të çmoj, ti je vajzë e mirë, e bukur e dashur, por mos m'u zemëro...

Ajo bëri sikur nuk dëgjoi, por unë i pashë veç një cep të veshit të saj të vogël që iu përskuq si një petale trëndafili. Por fytyra e saj nuk dukej, ish kërrusur e tëra për të fshehur faqet dhe ballin e ndezur.

— Po si vjen zëri gjer këtu, shoku mësues?

Ky që pyeste ishte Giçi. U kapa ngushtë. Me se t'ua krahasoja radion? Ata nuk njihnin asnjë aparat, asnjë farë motori, as edhe një makinë qepëse. Ata njihnin veç...

— Dëgjomëni, — u fola, — ja, për shëmbëll, të marrim mullirin, ai ka një sërë veglash, si pendë, bosht, gur, e të gjitha këto vlenjë që të bluhet gruri a misri, kurse radioja ka një sërë veglash prej teli e xhami, të cilat, me ndihmën e elektrikut që jep kjo bateria e zezë na afrojnë zërat që vijnë prej shumë larg. Kur të rriteni ju, do keni radio të tilla nëpër shtëpitë tuaja, ndonjëri do bëhet mjeshtër e do t'i ndreqë këto në fabrikë. Si e shihni, këtu brënda nuk ka as djaj e as lugetër, sikurse mund të thonë njerëz të paditur.

Ndërkohë partizanët mbaruan bukën dhe hynë në shkollë.

I falënderuam dhe iu uruam rrugën e mbarë.

NË STROFKËN E PADIJES

Për të katërtën ditë po mungonin nga shkolla dy nxënës. Ishin çunat e hoxhës, nipat e Shefkës. Pasi mbarova orët e mësimi, u nisa për te Demka. Se ku kishte gjetur dhe kish vënë në kokë një festë të zezë.

— Paske lojtur nga terezia, shoku sekretar, qenke bërë fashist nga koka!

— Ore, mezi rregullova këtë, më mbet koka jashtë.

I tregova arësytën e vizitës dhe bashkë me të u nisëm nëpër fshat. Një korier partizan na preu rrugën e i dha Demos një letër nga shtabi i batalionit. E çeli e ma dha t'ja lexoj.

— O Sulo! — i thirri një djali që po zbriste këtë, merr nja dy shokë e mblidhni nëpër fshat bukë për gjashtëdhjetë partizanë.

Në një qoshe u dukën këmbët e palara të një gruaje mbuluar me dumahe gjer ndënë pulpë. Ajo vu duart mbi fytyrë dhe desh theu kryet se iu ngatërruan nallonet kur i thirri vrapit. Demka unji kryet, po s'e mbajti dot zemërimin.

— Kokën thefsh, dosë e derrit!

Para kishim një derë të vogël të çelur në kënatën e një portë të madhe. Brënda po rrihnin misër në lesë.

— O hoxhë efëndi!

Hunjët reshtën së qëlluari, një qen zu lehte me të madhe ndënë prag. Hoxha fytyrë bakër e i thatë si çiragë na çeli derën.

— Bujrum, urdhëroni, — na foli ai hund' e buza. Mjekra e zezë dhe me një majë i dridhej si e përçit në kofshë.

Përpara kishim një shtëpi shkatërraqe dhe të shtrëmbër; në dritaret qenë varur copra rrogozash, mbar

nte erë arme dhe ren. Furra ishte mbi kaliben e qenit e më sipër si një flamur i zisë dhe mjerimit. qëndronte me paçavuren lart pepellashka e furrës. Demka me hoxhën u ulën, por vetë nuk desha të ze vend, më vinte zor, më vinte ndohtë. Përkita me dorë sofatin e furrës dhe m'u bë sikur ajo djall pepellashkë qëndronte me kokën lart si për inatin tim. E rrëmbeva dhe e ktheva kokëposhtë.

— Pse i ndalove nga shkolla fëmijët, ti hoxhë efendi?

— Po ja, more Demo, kemi ca punëra që nuk presin, pastaj na mbetën edhe dhitë brënda, s'ka kush i nxjerr, jo më tutje, por as gjër tek meraja.

— Ato i ler mënjanë, mos m'i hidh mua, të gjithë punëra kanë, por besën e mbajnë. Të kujtohet si zënë dorë kur u çel shkolla?

— Të rrijmë shtrëmbër dhe të flasim drejt, o shoku Demkë, edhe ti o shoku mësues (ai na zgjati kutinë e duhanit), unë nuk i dërgoj më djemtë në shkollë. Ai ktheu pëllëmbët me shpinë nga vehtja, sikur ngrohej mbi zjarr.

U çel një deriçkë nga fundi i oborrit, dolli q'atje një bushtër 'kock' e lëkurë dhe shkoi pas murit; te pragu u dha Shefka duke dredhur pa të keq një cigare duhani. Gropëza e mjekrës i qe mbuluar nga të parrojturit.

Ja, — vazhdoi hoxha, — le të flasë edhe im vëlla për këtë, ai si njeri i gjezdisur i di më mirë këto punë, edhe ai njeri i këshillit është; apo s'e kam mirë, o byrazer?

Shefka u unj mbi një kup koçanësh i shkujdesur, sikur nuk dinte përse bëhej fjalë.

— Ja, për punën e fëmijëve, o vëlla, jepu xhevapin ti.

— Xhevapi është i dhënë. Me zor nuk është kjo punë. Duan, vijnë, s'duan, s'vijnë. Ne e nismë këtë punë që të mësojnë çunat shkrim, nuk i dërguam të na bëhen kaurë.

Më ardhi të rrëmbej njërin nga hunjë të t'ja

kërcas Shefkës mu prapa veshit. Gjaku më hipi në kokë dhe mendova se nuk do delja andej pa u përleshur një herë më atë njeri të poshtër.

— Këtu nuk është fjala për t'u bërë fëmija kaurë, këto fjalë thuhën me qëllim të keq, kemi të bëjmë me njerëz që na pengojnë duke e ditur mirë se çfarë të keqe po bëjnë.

Kështu i fola, por Shefka s'kish ndër mend të unej-

— Që kur erdhe ti, në fshat hyri sherri, ja fëmijët në shkollë, ja rash e vdiqa, se vetëm atë hall kanë njerëzia, bagëtinë t'i lenë rrugëve. Pa le po u kishe bërë fytyrën me dhjamë të ndyri. . .

Hoxha vështroi nga qielli e fryu e pështyu sikur përzinte djajtë.

— Ti e di që po shpif, Shefkë, unë fëmijët i kam trajtuar si njerëz dhe përpiqem për të mirën e tyre, unë u kam mjekuar dregat me ilaç të vyer që ua përthau ato.

— Po nuk më thua, përse u kishe sharë hajmalitë?

— Këtë nuk e kam bërë, veç u thashë nipave tuaj se i kishin plot me thërija e këto duhej t'i tregonin në shtëpi.

— Në ua kemi vënë për shëndet, atë punë e dimë ne.

— E po unë s'kam ardhur për qejf këtu, s'kam ardhur të rri duarkryq, kur fëmijët i ha morri.

— Së përse ke ardhur, atë s'e dimë. . .

— Edhe në mos e ditsh ti, mua aq më bën, por nëse ti kërkon të rrosh i kalbur në morrat, mua më takon të ta them se ti dëmton yeten dhe shoqërinë, ti je një farë prapaniku këtu që s'e ke shokun; por ta dish se unë nuk të lejoj të bësh, si ta do qejfi.

Ai shtrëmbëroi mjekrën dhe brofi më këmbë me pushkën në dorë. Edhe vetë vura dorën në revolver. Demka hyri në mes dhe ja rrëmbeu pushkën nga dora. Hoxha ngriti dëllart nga qielli.

— Allah! Allah! — bërtiti ai, — daleni, amani, mos me të rrëmbyer. Do t'i bëjmë një çare kësaj pune, as vulltja jote, as e Shefkës do t'i mbajmë fëmijët në shtëpi e do t'u mësoj unë shkrim e këndim.

— Ç'flet kështu, mor derdimen, — ja ktheu Demka, — ti nuk di për vehte, gjer dje ishe pojak, sot na dolle i kënduar.

Shefka po dridhej mb'anë kupit me koçanka dhe nuk vështronte fare këtej, shkoi pranë kalives së qenit dhe ja ngjeshi këtij me shkelm në turi:

— Plaç de i shkretë!

Hoxha po fliste duke tundur kokën si kone:

— Di unë, di, do t'u mësoj turçe, ju shkruani prapë.

E mblodha veten dhe mendova ku jam. Mendova se jam në një cep t'errët e të prapambetur të Atdheut tim. Medet, i thashë vetes, medet, tridhjet' e sa vjet kaluan qëkurse hordhitë e Xhavit Pashës thyen qafën pas pesë shekuj robërie që hoqëm. U shporr qysh atëhere pushteti i huaj i prapësisë dhe mjerimit, por ja edhe sot akoma paska gjallë farë të asaj lëngate. M'u duk hoxha edhe më i lig edhe më i pështirë se i vëllaj. Po çfarë t'u thosha unë?

— Këtu, o njerëz, është vendosur pushteti i ri Nacional-Çlirimtar, këtu nuk urdhëron tjetërkush përveç Këshillit të fshatit. Fëmijët do t'i dërgoni në shkollë, ndryshe e këni punën keq, për të marrët ka edhe të urtë. Kush nuk pranon të mirën me arësye, do ta pranojë me hosten.

Demka mori qëndrim dhe ai:

— Unë i dua drurët të shkurtëra, llafe shumë s'ka, ja do bëni si u themi, ja i vini gishtin kokës.

E ngriti zërin fort, duke tundur gishtin poshtë-lart. Duallëm nga oborri pa i përshëndetur.

— U nxehe, Demo, — i fola sekretarit në rrugë.

— Jo, more, e mbajta veten, veç zërin e ngrita, sepse kam një huq të lig, po arrinë të më kapin xhindet, s'mbahem dot, pastaj hapu fshat se të dogja!

Kur mbërrijta në shtëpi, Merushja më doli në çardhak:

— Ç'je zverdhur kështu?

— Mos më dil gjithnjë përpara, Merushje, do na nxjerrësh ngatërresa, thuajti Ago Asllanit të vijë këtu.

Asaj i mori flagë fytyra e iku shkallëve duke qarë. E kuptova se qeshë nxituar në të folur. Kur u ngjiti Asllani më vështroi një copë herë pa më folur. Si duket i la vragë fytyra ime e zbehtë. Thërriti një nga çunat që loznin n'oborr:

— Shko, — i tha këtij, — shko i thuaj Shefkës të vijë këtu.

Pas pak fëmija u kthye e tha se Shefka qe sëmure Plaku bërtiti me tërsëllëmë: — Shko i thuaj të vijë se po i vajta atje, do ta marr lidhur. — Nuk vonoi shumë dhe Shefka u qas. E pashë që nga dritarja që po vinte si një qen i rrahur, bënte sikur çalonte dhe pushkën nuk e kishte në krah si ngaherë.

Plaku po shtërngonte oputat e opingave dhe ashtu si ishte i kërrusur, gjaku i vërshonte në kokë. Kur ngriti kryet, sytë i kishte tërë gjak:

— Tungjatjetani!

Asnjëri nga ne nuk u përgjegj. Një hie shkau në çardhak. Ishte Merushja.

— Si e ke punën ti, Shefkë? Do vish në brazdë me të mirë, apo do të të fut unë me dobec?

Ai qëndronte i ndejtur në qoshkun e fundit të frontit e më dukej sikur përdridhej si gjarpër.

— Folëëë! Ty të them!

Plaku u ngrit më këmbë i egërsuar:

— Do flaç, apo të të nxjerr si qen prej këtej bashkë me tët motër!

M'u duk se puna po merrte një rrugë të papëlqyer. Kurrë nuk e kisha parë Ago Asllanin aq t'egërsuar. Dëshja t'i flas, po kur i hodha një sy, ndrova mendje.

— Si të të them edhe unë, o xhaxha, po... efendiu na e bëri këtë cen.

— Po ti vetë e ushqen gojën, apo të mëkon ai? Tjetër herë më s'flet xha Asllani. Hajt, mbushu që këtu!

RRETH VATRËS SHQIPËTARE

Një pasdite, kur hyra në shtëpi, vura re se në çardhak dielli hynte nga dritarja, i pandarë në hoje. Pra Merushja i kishte zhdukur kafazët. Pastaj ardhni Merushja me Asllanin dhe e ndezën zjarrin me kërcunj të trashë prej lisi. Unë lexoja një libër dhe e mora me mend se prisnin miq nga larg.

Por miq nuk ardhën e s'e merrja dot me mend se çfarë ngjiste. Pashdarke ardhën në odë gjithë djemtë dhe burrat e shtëpisë bashkë me Merushen. Kjo se ç'bënte disa shenja prapa shpinës sime. Njëpër çardhak kishte vajtje-ardhje. Asllani shihte dëndur nga dera e nënë-qeshte duke tundur kryet.

— Hajdeni, moj! — thërriti plaku duke vështruar nga çardhaku. Atëhere e kuptova. Gratë dhe vajzat e shtëpisë deshën të vijnë tek unë. U ngrita dhe dolla në prag. Tri vajza u shtrënguan pas murit duke mbajtur grush-tet ndënë gushë. Merushja filloi të tërheqë për duarsh një moshatare të saj. Një grua fytyrëbardhë me rroba të zeza ishte nëna e Merushes, të tjerat ishin nusët e djemve dhe dy vajza të tjera të Rexhepit të vvarë.

— Ejani, urdhëroni zonja, edhe ju vajza, unë jam njeri i shtëpisë tashti.

M'u afruan të gjitha duke më dhënë dorën me radhë. Unë i kisha parë edhe herë të tjera, por shkarazi e me droje. Merushja vari një gjym në zinxhirin e kllanikut mbushur me misër për ta zjerë, pastaj sollën një kanistër me mollë. Gruaja e Rexhepit më ndëjti pranë e ma mori dorën në të sajat.

— Ta duash nënën, biro, t'i shkruash kartë gjithnjë se ajo këtu e ka mendjen, të ka fill të vetëm.

Nuseve dhe vajzave nuk u ik të kuq të nga fytyra dhe druhen të ngrej në sytë. Të gjitha janë veshur thje-

shtë, me fytyra të bardha, por asnjera nuk ka tiparet e holla të Merushes.

— Qënke shumë i shtuar, xhaxha, — i fola Ago Asllanit, — unë të gëzohem që e ke shtëpinë plot njerëz të mirë.

— Ashtu më rrofsh, o bir, po paskëtaj në të ardhëshin çunat tanë pisanikë, mos më fol mua, por këtyre kokonave. Le që kjo shejtaneja nuk e turpëron xhaxhanë. . .

Ai ngriti krahun e pushtoi Merushen dhe e afroj pas vetes. Vajza u shtruk me turp pas ijes së plakut.

— E kam ca bistër këtë çupë, — foli mëmë Esmaja, — i ati, ndjesë pastë, ja kishte frikën.

— Vërtet çupën e ke ca kapedane, por ka zemër të mirë. Unë e dua si ta kisha motër, ju të gjithë më pëlqeni, jeni njerëz të mirë.

Pastaj fjala shkoi thell' e më thellë, gjersa Asllani mori një pamje të rëndë. — Dëgjo, more Bardho, — ma pat, — gjithë këta burra që sheh, bashkë me çupat dhe nusët kanë një lutje për ty. Duan t'u mësosh shkrim e këndim; unë u them se ti ke plot punëra dhe andralla, por Merushja nuk tundet nga e saja.

Kur ktheva kryet, vajza dridhej e sytë i shkrepëtinin.

— Mirë, këtë punë do ta bëjmë këtu në shtëpi, — thashë, — por kam një konditë edhe unë. Duke filluar qysh nesër në mëngjes, të më dërgoni në shkollë edhe vajzat e vogla që mbani në shtëpi.

— Do na vesh në sherr me fshatin, — ma ktheu xhaxhaj.

— Nuk u ve në grindje, sot nuk më mungoi asnjë fëmijë, bile edhe hoxha i dërgoi të bijtë.

Zjarri me kërcunj dushku kërciste në vatër, gjymi llokotiste e nxirrte jargë, xixa shumë të vogla shkonin e vinin nëpër lilat e zinxhirit. Esmaja kish ngjeshur furkën në brez e tjerë një shtëllungë, ndërsa sepetit me mollë filloi t'i dukej fundi.

Në palcën e një dimëri të rëndë u mblodhën në Pannjas gjithë njësitë partizane të qarkut. Edhe në odën time erdhën dhjetë shokë. Dy shoqe partizane se ku i pat gjetur Merushja dhe i mori në dhomat ku banonin gratë e shtëpisë. Ishte hapur fjala se gjermanët dhe ballistët do lëshonin një sulm të gjerë kundër forcave tona. Ishte ai sulm që në histori hyri me emërin «Operacioni i Dimërit».

Dolla nëpër fshat dhe takova shumë shokë të njohur... Veshjet e partizanëve ishin të pakta, por askush nuk ankohej. Disa i kishin mbështjellë këmbët me mushama e lecka, por edhe këta syrin e kishin pishë dhe këndonin si gjithë të tjerët. Mendova shumë gjëra në atë rast: Ku ishte gjëndur vallë një rini e tillë trime dhe heroike, kush mund ta merrte me mend se një popull kaq i vogël ruante përbrenda heronj të këtillë! Ku vallë ish gjëndur ai vrull dhe entuziazmë? Që nga vërshoi ajo valan-gë e papërmbajtëshme? Si u formua? Kush e vu në rrugë?

Në një kohë dëgjova emrin tim. Më thërriste komisari i qarkut. Ai ndodhej në shtëpi të Demkës dhe po më bëzante që nga dritarja.

— Kam dëgjuar shumë gjëra për ty, — më tha, — që asaj dite kur të çuam këtu, që kur të pashë atë kaçur-relin që të rri si çekan mbi ballë, mendova se je një djalë i zoti dhe me vullnet.

— Kam bërë sa kam mundur, shoku komisar, — ja ktheva.

— Të bënin të gjithë nga kaq... po ne jse, nja tre orë larg prej këtu, në katundin Gurazes, te komandanti i një-sitit, na ngelën disa dengje me fletore shkollë. I patëm nxjerrë nga qyteti për shkollat këtu rreth. Po munde tërhiqi.

Dhe, papritur përgjigjen time, ai më ktheu shpinën dhe futi kryet në kamaren e dritares ku ishte shtritur një hartë.

Renda në shtëpi. Ago Asllani, me gjithë djem e ni-

pa, i kishin nxjerrë plloçat prej pullazit, pastaj po shkulin edhe trarët dhe dërrasat.

— Ç'është kështu?

— Do t'i futim në dhe — ma ktheu plaku, — armiku tek mua e ka synë, do ta zbrazim shtëpinë e me gjithësoj do mbartemi në kalibet e malit.

Unë i tregova rrugën që do bëja gjer në Gurazes. Ai la mënjanë qysqinë dhe vështroi përpjetë nga qielli, (kështu e kishte zakon kur mendohej).

— Prit — më tha pastaj, — do vemë bashkë, ja sa të nisen fëmijët për në pyll. Edhe plaçkat e tua i ka ngarkuar Merushja bashkë me tonat.

Afër mbrëmjes filloi zbrazja e fshatit, kollona të gjata fshatarësh po ngjiteshin përpjetë. Gratë kishin vënë përçet mbi fytyrë, burrat kalonin përpara me lopata nër duar e çelnin monopatin e dëborës që mos fundosnin kafshët. Pastaj u nis edhe kollona e Ago Asllanit. Giçi i vogël nuk desh të hipte mbi mushkë e rendte mbi dëborë. Nga gratë e shtëpisë «sime», veç Merushja me të jëmën nuk e kishin të mbuluar fytyrën. Vajza diç pëshpëriste me dy shoqet partizane e s'po ndahej dot prej tyre.

Pastaj filluan të kalojnë kollonat e partizanëve në të gjitha drejtimet, kaluan edhe njësitet e fshatrave, grupet e intendencës, ata të prapavijës. Me muzgun u nisa edhe unë me xhaxhanë. Plaku më hoqi skërkës e rungajave. Nxori këpucët dhe i vara në qafë, dëborë më mbante sipër për bukuri. Në një majole takuam një tuftë partizanësh. Njëri e njohu xhaxhanë dhe i foli:

— Ti je kryetari i këshillit të Panjasit! Para shtëpisë sate, atë ditë kur t'u vra vëllaj, gjetëm dy ballistë të vrarë me një plumb. Eh! Të kisha atë syrin tënd!

Me natën e ftohta u bë më e ashpër, se qielli ishte i kthjellët dhe veriu vërshëllente përrenjve. Kur u ngjitëm më lart dukej një pjesë e fushës, në xhadenë e madhe rendnin dritat e autokamjonave.

M'banë një fshati dëgjuam zhurmë e trazi hingëllinin kuaj e çape të rëndë zvarriseshin rrugëve. Ish she-

nja se armiku kishte filluar lëvizjet drejt malësive. Nga Qafa e Martit krisi topi, një tjetër iu përgjigj nga fusha. Dhe unë merrja me mend se n'atë natë me kallkan e suferinë, të dy palët në ndeshje po zvarriteshin drejt shtigjeve ku në mëngjes do ngjiste përlëshja. Afër mesnates pamë disa xixa që **dollën nga kreu i një kodre**. Aty afër ishte fshati. Në një farë vendi dëgjuam rrahjet e një çekani, çapet na godisnin më butë nër kupa plehu, kishim arrijtur në Gurazes.

— E sheh atë dritë? — më foli xhaxhaj, — atje është një farkë kovaçi, eja t'i vemë.

— Nuk është mirë kështu, më mirë hetojmë një herë.

— Eja, mos ki droje, kovaç ai, e ta dish nga unë, ballist evgjit nuk ka, fukaranë nuk e lidh gjë me agallarët, pastaj ata nuk begenisin kurbatët.

Shtytëm derën e vogël të kovaçanës.

— Vdekje fashizmit, shokë!

— Aaa? Lëshoi mashën mbi kudër e me shpinën e dorës fshiu djersët.

— Dollën t'u luftojnë maleve dhe ju zbritët në fushë?

Dhe pas pyetjeve tona, ai vijoi:

— Nga fshati mos kini frikë, sot dogjën këtu tri shtëpi partizanësh, ballistët bënë edhe plaçkë. Por unë fukaraj e kam mendjen maleve, topi s'ka të pushuar e nuk më ze gjumi, kam djalin andej, ndofta e njihni, e quajnë Kaman, njihet nga lëkura. Gjynah që nuk e njihni, do me sillnit një lajm të mirë. Na heqin si frikashë e na përbuzin ne, por ja edhe evgjiti del partizan!

Ai mbushi lopatën me kaçavel dhe e hodhi mbi zjarr.

— Ngrohuni, shokë, ngrohuni, jeni nxirë nga fytyra prej ciknës.

E dërguam kovaçin të na sjellë dengjet me fletore e pas pak u ndje një zvarritje mbi dëborë. Atëhere ne ishim ngrohur e çlodhur. Falënderuam kovaçin, u ngarkuam me dengjet dhe sërish u vumë në rrugë. Por në

kthim shtegtimi na u duk më i gjatë. M'u ënjtën këmbët nga ngrica dhe filloi të më djegë gjoksi nga lodhja. Afër agimit mbërritëm te Përroi i Hysit. Kur u dha dita ishim në kalibet e Panjasit. Hasëm rojet, por çapin e qëndruam veç para kalibes së Ago Asllanit. Të gjithë po flinin e veç mëmë Esmaja po gatitej të ndezë zjarrin. Kalibja ishte prej gardhi, e mbuluar me fjer e përbrënda e lyer me humbë.

— Ardhe, o Aga? Ej, Zot i madh! Nuse, çupa, ngruhuni moj, ardh Agaj me Bardhylë.

— Hë moj, ndize zjarrin e urdhëroi plaku, — u gdhi tashti, s'ka gjë.

U shtruar shesh para zjarrit me shpinë nga njerëzit që po ngriheshin prej gjumi.

I SËMURË ME PLEVIT

Dy muaj ndejta i dergjur në shtrat. Sapo u ktheva asaj nate nga Gurazezi më hipi ethja në kokë. E ndjeja veten të lodhur e të dërmuar. Më gjithë këto u mbajta më këmbë tri-katër ditë, sa u larguan forcat e armikut. Po pastaj më filluan sëmbime në gjoks dhe kolla nuk më ndahej dit e nate. Xhaxhaj më rrinte te koka, aty nga kreu i kalibes, dhe Merushja hidhte sytë nga unë, or e çast. E kuptova edhe vetë: kisha marrë plevit. Pas ndonjë jave e gjithë familja e xhaxhajt, si edhe gjithë fshati zbritën në Panjas, por meqë gjendja nuk ishte e sigurt nga lëvizjet e trupave t'armikut, e gjetëm të udhës që unë të qëndroj në kalibet. Me mua ndejti dhe mëmë Esmaja. Për dy muaj me radhë, ajo më shërbeu si të ishte nëna ime. Nuk besoj të ketë në botë nëna kaq të dhëmbshura dhe njëkohësisht kaq trime si nënat tona. Mëmë Esmaja e mbante gjithnjë pushkën pranë. Në çdo zhurmë, ditën a natën ajo kapte armën dhe atëhere fytyra e saj merrte një pamje të rreptë e trimërore. E unë isha i sigurt se asnjë armik nuk mund të më afrohej mua, pa kaluar më parë mbi trupin e saj.

Gjatë gjithë sëmundjes nuk pata asnjë ilaç për lëngatën. Pra, u mjekova me ilaçet e Ago Asllanit. Ai më dha të pi një masë gjalpë të ngrohtë dhe unë e piva. Më dha një lëng të trashë të gatuar me guaska vezësh e lëng mollësh. Edhe këtë e kapërdiva, po kur u keqësova një herë më sollën «alipsanet e Çoban Babajt». Ato as pranova t'i shoh e jo pastaj të pija ujët e kaluar nëpër to.

Një pasdite më ardhi Merushja. Ishte ngjitur bashkë me plakun. M'u duk se ardhja e saj më bëri më mirë nga të gjitha ilaçet. Ajo mundohej të fshihte lotët dhe dridhej e tëra.

— Si je, vëllaçko? — më pyeti.

Unë i zgjata dorën dhe i fola për nënën e saj aq të mirë dhe bujare. Fytyra më qe kthjelluar dhe nënëqesha i gëzuar. Dhe kur unë qesha për të parën herë pas aq kohe, i pashë të dyja ato që derdhën lot ngazëllimi.

N'atë çast më erdhën lotët edhe mua. Nuk është turp ta them. Burri nuk qan në luftë, burri mbahet si trim në çdo rrezik, po kur zemra e burrit ndesh në zemra kaq të dlira e fisnike, atëhere shpirti i burrit nuk i përmbahet dot as vajit e as mallëngjimit.

— Mëmë Esma, — i fola — ti je gjallë si nëna ime, veçse ti je më trime.

NJË DASMË E PADËGJUAR

Sapo ardhi pranvera, filluan të avullojnë tokat dhe kumbullat u ngarkuan me lule të bardha. Ago Asllani delte anash lumit e priste degë shelgjesh, delet lëshoheshin aty e hanin krëndin e njomë. Gjatë dimërit brana e luftës kaloi e ashpër dhe shkakëtoi shumë vajtje e mjerime. Unë fillova sërish të mbledh nxënësit e mi dhe pasditeve vazhdoja mësimin me njerëzit e shtëpisë të Ago Asllanit. Por pranvera më solli edhe kokëçarje të reja. Mungonin nxënës ditë e përditë. I shihja nga larg tek shkonin për

të kullotur lopët, i shihja me sopata në krah, duke ngarë gomarët e ngarkuar me pleh. Xhaxhaj dhe Demka bënin sa u mundej, po përsëri mungesat vijonin. Disa herë rendja vetë korijeve duke ndjekur nxënësit që i dërgonin në shkollë, por ata fshiheshin në pyll duke kërkuar folë zogjsh.

Një mbrëmje sapo u ktheva në shtëpi Merushja më doli përpara në oborr:

— Dasmë, Bardhyl! Kemi dasmë, të ënnten marrim nuse në Gjuras!

Asllani martonte njerin nga djemtë e tij.

Kur hyra në odën time, vura re se kishte miq. Përveç tre katër burrave të fshatit, kishte ardhur edhe një *baba dervish* teqeje. Ky ishte një goxha burrë i madh *si gollogozdrun*, me një zverk të ngjeshur, që i skuqte nga gjaku i tepërt. Ish gjithë tul e dhjamë me një farë feste jeshile e raso të bardhë. I zura të gjithë përdore si njëri-tjetrin, por vura re se baba dervishi nuk mbet i kënaqur nga ngjatjetimi im. Sepse sa njerëz hynin e delnin aty, i bënin një sërë temenash duke i puthur pëqirin dhe një farë sumbulle prej fildishi që mbante të kumbisur në brez. Baba dervishi na paskëshe qënë mesiti i dasmës dhe medoemos për nder të tij u shtrua një sofër me tre qëngja të pjekur dhe u derdh rakia si lumë. Nuk di si u rrokullis ajo natë e ethëshme, (kështu do ta quaj), por mbaj mend mirë se afër agimit, të gjithë burrat dhe djemtë që morën pjesë në orgjinë u përmbysën shakull përdhé. Unë isha hequr mënjanë dhe mbaja sehir. Kish ngelur syçelur veç Ago Asllani me baba dervishin. Por edhe ky nuk vonoi dhe u përmbys megjithëqë diku hapte sytë dhe nxirrte nga gurmazi një thirrje të ngjirur. Atëhere u ngrit Ago Asllani, zbriti poshtë në ahur e solli me vete një poçe të vjetër e të zezë. I vulosi të gjithë me nga një njollë katrani në ballë, kurse baba dervishit i kalli në gojë një copë presh. Pastaj m'u qas mua, më kapi për qafe dhe filloi të qajë. Kundërmonte i tëri pleh dhe raki. E pështeta pas sofatit të oxhakut pranë baba dervishit. Ky po fliste përçart, po copën e

preshtit nuk e shkulte dot nga goja, pa e ndukte si ta kish llokmë. Baba dervishi zgjati dorën e vu mbi kokën e xha Asllanit dhe filloi t'ja tërheqë flokët dhe ta kruajë. Plaku shfryu me inat:

— Pse, ore, më nget kokën?

— ... unë, unë kruaj kokën time, more... , ja ktheu baba dervishi.

— Ç'kokën tënde, more matuf, nuk shikon?

Baba dervishi ja hoq dorën nga koka dhe zu e fuste pëllëmbën nëpër një të çarë të dyshekut, ku dukeshin cefla misri. Duke kërkuar nëpër dyshek, ai mërmëriste:

— Kokën, xhanëm, ku e kam kokën time? Ku më vajti e shkreta, ku?

Por asaj nate dëgjova edhe gjëra që nuk i dija. Dëgjova zakonet e lyesive dhe të dasmave të asaj krahine, dëgjova baba dervishin që fliste serbes si një xhambaz i vërtetë njerëzish.

Nesëret në mëngjes u mblodhën të gjithë krushqia ndënë gorricën e madhe. Për kokat e rënduara nga rakia e natës u pinë kova të tëra me hirë dhe u përtypën disa kurorë qepë. Vura re gratë e shtëpisë që ishin llanosur me këna që nga flokët e gjer në thonjt' e duarve. Prita të shoh Merushen të kënosur, por u gabova. Ajo dolli si ngahera, veç vetullat i kishte nxirë me mazë. Rrinte në dritare e mbante sehir. Fytyra e saj ndrin nga gazi e nga shëndeti. Fletët e njoma të kaçkës lozin mbi faqet e saj e ajo duket atje si një mollë anurkë në krye të degës.

Ndër krushqit është edhe Demka me Shefkën. Ky kish vënë një kapellë xhandari; të gjithëve u foli, por mua bëri sikur nuk më pa. Syt' e tij të djallëzuar çakërrroseshin dëndur nga Merushja, por ajo e shihte me inat. Shefka ish prerë ndënë buzë me brisk, si duket ish munduar të rruante edhe qimet e ashpra të gropëzës, që kish në mes të mjekrës.

Kur u nisëm, dikush ja mori këngës:

O m'u thaftë ajo këmbë,
Kur të hip kalin,
Të ënjten e madhe, o më marrin...

Filluan të ngrihen dolli hipur mbi kuaj, urimet ven
e vinin e koburet kërcisnin n'erë.

Përpara shkonte Ago Asllani mbi një kalë çil, më
thirri t'i vinja në krah dhe e përzuri Shefkën. Më tutje
u desh t'i ndrojnë pelën baba dervishit. Dëgjova xhaxha-
në që i foli dikujt:

— Jëpini një kalë tjetër babajt se na e xhabatisi pe-
lën, do na shtjerë në mes të rrugës.

Gjuras mbante katër orë rrugë dhe e gjithë koha
kaloi me këngë e dolli. Por sa iu qasëm fshatit të nuses
na dolli përpara një mesoburrë. Ai qe i fshehur në pyll
e na preu rrugën duke hyrë në mes të kuajve që i patëm
lëshuar në revan.

— Me lejë, o shokë, me lejë, o zotërinj, qëndroni o
agallarë!

U mblodhëm rreth tij.

— Mos hyni në fshat, se ka ardhur një çetë e Ballit
e u ka ngritur pusinë. Pastaj edhe punën e krushqisë e
prishën. I ati i çupës është me krahun e Ballit dhe ka
vendosur mos u japë të bijën. Unë jam kryetar i këshi-
llit në Gjuras!

Ago Asllanit sikur i ra çerja e vdekjes. Baba dervishi
i vari buzët e iu nxi surrati. Edhe kuajt nuk hingëllinin
më. Të gjithë vështronin nga babaj i teqesë. Ai u mendua
një copë herë, pa luadhet për anash, ngriti sytë nga qie-
lli, e pastaj, serbes, e mori fjalën:

— Ti, o mik i mirë, shko në punën tënde dhe i thuaj
ati qenit të pabesë që këtë turp do ma paguajë rëndë

Pastaj, si iku i huaji, na u drejtua ne:

— Në Kazaç këtu afër është një besniku im i zem-
rës, ai ka një deli çupë për të martuar. Vemë e marrim
atë dhe e mbyllim këtë punë, mikun e quajnë Meleq
Mulliri.

Nuk m'u durua dhe ndërhyra:

— Kjo nuk është punë që bëhet, ne martojmë dy njerëz, nuk kemi dalë të blejmë mëshqerra në pazar, kjo që thotë babaj nuk është, as e arësyeshme. as e njerëzishme.

— E ç'prish punë? Nuse nga Gjurasi a nga Kazaçi, gjithë njëlloj është.

Ky ishte Shefka që foli.

— Këto janë fate njerëzish, pa u njohur, pa u parë!

— Sikur këtë që do merrnim e kish parë njeri? Kjo është puna e baba dervishit dhe ai vendos.

Të gjitha fjalët e mia shkonin kot. Nga sa kuptoja unë halli ishte se u vinte turp të ktheheshin bosh në shtëpi. Shefka s'kish të pushuar:

— Do mbetet fjala për jet' e mot; Xha Asllani u nis krushk e u kthye pazarak. Ku është nderi e namuzi i tij?

Desha, s'desha shkova edhe vetë me çetën e krushqëve. Qëndruam në të hyrë të Kazaçit. Baba dervishi me Shefkën hyri në katund. Pas ndonjë ore u khye vet i tretë. Buzët e trasha të babajt ishin të lyrosura me jahni. Kishin sjellë me vehte babanë e vajzës.

— Dera e Asllanit është derë e parë në Panjas, oxhak i madh e i dëgjuar, shtëpi pushke!

I riardhuri dëgjonte, hapte duart, dyzonte. Asnjë pyetje nuk u bë për djalin, në ishte i madh a i vogël, në ishte i saktë a sakat, çfarë bënte e çfarë punonte. Zura kokën me duar dhe rashë në mendime:

«Medet! Edhe për kafshët diç pyesin në pazar. Po të paktën për vajzën përse nuk pyesin? Kjo është e qartë: S'mund të merren nëpër gojë cilësit e një çupe, s'ka turp më të madh».

Por ajo që më ishte e pabesueshme u bë fare e qartë. Vajzën nga Kazaçi e bënë gati shpejt e shpejt dhe e hipën në kalë. Po cila ishte dhe si ishte, askush nuk e pa nga ne. Veç Shefka e kish parë dhe e kish pëlqyer. E pëlqeu krushku për hesap të krushkut.

Vajzën e kishin mbuluar fund e krye me një mutaf. Dy kunetësit e rinj e mbanin për krahu. Zura mendoja!

Vajzë fatkeqe! Ku ishte gjer një orë më parë? Çfarë

bëje e çfarë mendoje? Ku bridhnin mendimet e tua? Me se po merreshe, o motër e gjorë, a të shkonte mendja se vinin krushqit të të marrin? Po a e di se ku po shkon? A ta thanë emërin e tit shoqi?

M'u ngrohën sytë dhe më ardhi vaji në grykë. Iu afrova Ago Asllanit, Shefka më ndoqi pas si një hie e ligë:

— Xhaxha, të lutem nga zemra, të paktën dëgjomë tashti. Është behar, asaj së ngratës do t'i zihet fryma, të lutem...

Shefka mblodhi buzët, pipa prej bakeliti me një të lidhur si shkelekë, i dridhej në gojë. Xhaxhaj sikur nguroi i zemruar e ja bëri me kokë djalit të madh:

— Hiqjani mutafin, ty ore të them, hiqjani!

Nusja e gjorë u drodh e tëra dhe filloi të hapë e të mbyllë qepallat shpejt e shpejt nga drita e fortë. Ishte një femër rrumbullake, me supa të shëndoshë. E kishin lyer mos më keq me shafran të bardhë dhe të dyja mollët e faqeve ja kishin ngjyer me nga një rrotullame të kuqe.

Nëna ime dhe babaj

Me lot po më qajnë,

Të ënjten e madhe, o më marrin!

Ajo ishte një prej atyre mija e mija vajzave shqip-tare që ishte rritur pas kafasit, si një kece në çark. Kjo ishte një prej ato që priste vjete me radhë gjersa të kujtohej baba dervishi se çupa e Estrefit apo e Shabanit u rrit. Se kështu ndodhte në malësitë tona: Baba dervishi duke qënë mik ndonjë natë, tutje nga kolonja a Dangëllia, si ai grykësi që e ka çanakun bosh dhe tretet e zë lëpin gishtat pas çanakut të botës, fillonte dhe e hapte tefterin e lyesive. Çelte buzët e tij të trasha si prej gorille, fërkonte zverkun e tij si me gdhënj e lëshonte vendimin: Për djalin tënd, o Shabanà, allahu sikur ma thotë në vesh, ka një deli çupë Demir Stënga, nga Guras i Gorrës. Shabanaj do këcente nga vendi e do qëllonte tepsinë me mashë në shenjë gazi, do përpiqte duart që të afroreshin gratë, (se gratë i dalin kurdoherë baba dervishit e nuk druhen prej tij, domosdo njeri i Zotit), pa do sillnin

sherbetin dhe mjaltin sa të piqej, milori në hell, a dashi në furrë. Dhe një ditë prej ditësh do vinin krushq nga dy, tre dit rrugë, njerëz të njohur, veç nëpërmjet baba dervishit, (i paçim uratën e i puthshim stekun), do të hipnin në kalë Merjemenë si një thes me kashtë mbuluar me mutaf e do ta shpinin te burri i parijohur.

Nëna ime dhe babaj

Me lot po më qajnë,

Të ënjten e madhe, o më marrin!

PO TURQIA NGA RËNDON?

Kishte ardhur vera, koha e të shirave, më mungonin gati gjysma e fëmijëve. Një pasdite dolla nëpër ara të kërkoj nxënësit. Por rruga më hoqi thellë e më thellë gjersa takova diçka krejt të papritur.

Në një arë me urof, një fshatar po priste një goricë. Druri dridhej e tundej dhe trualli ishte mbushur plot me gorica të vogla. Më tej ishin të tre çunakët e fshatarit, nxënës të mi. Njëri kulloste lopën për porozhde, sa më pa mua u unj më bisht prapa ferrës; i dyti kosiste jonxhën me një stërmundim të tepëruar, kurse i treti po hapte hendek me bel.

— Puna e mbarë, xhaxho!

— Mirseardhe, mësues!

Ai la sopatën dhe m'u qas, kokën e mbante unjur si njeri i zënë në faj. Nxori kutinë e duhanit.

— Ke të drejtë zotrote, mësues, ke të drejtë, po ja ore të shkretën, nuk na lënë punët, ta marrë e mira, ta marrë!

I fola dhe i shpjegova, dhashë gjithë arësytimet dhe këshillat e rastit, por ai gjithnjë kokëgdhë.

— Fundja fundit ç'u duhet këndimi çunave të mi? Ku do të venë ata? Edhe pa të e bëjnë. S'është keq të dijnë po... Unë kam dëgjuar se të kënduarit ngatërrohen me pulitikë dhe i ndjek qeveria. Sa për hesap? E ku do

kenë djemt' e mij aq para sa t'u duhet t'i bëjnë hesap? Djaln e madh e kam partizan. Të shohim se ç'do dali prej tij, të shohim se ç'do na nxirrni edhe juve. Ne në baltë kemi për të vdekur, ja kështu si kemi vdekur brez pas brezi.

— Jo, — i thashë, — nuk u lëmë më në baltë, e gjithë kjo luftë, kjo përpjekje ka për t'u nxjerrë ju nga mjerimi e padija.

Ai shpërvishte buzët. Befas kërceu:

— Po Turqia nga rëndon?

Prapë avazi i Mukës!

— E ç'punë kemi ne me Turqinë? — i thashë, — në këtu kemi atdheun tonë, ne jemi shqiptarë. Turqia na katandisi mos e më keq, na shtypi pesëqind vjet...

Fshatari zu mendohej. Pastaj ma pat:

— Më there me pambuk, zoti mësues, ma hëngre kokën me të mirë. Hajde le të bëhet si thua ti, edhe mua ashtu më pëlqen po... nesër do t'i çoj djemtë në shkollë, kështu më foli edhe ai shoku yt, ai partizani im, do t'i çoj, do t'i çoj...

DIKUSH NA PAGOI TË TË VRASIM...

Duke vijuar rrugën nëpër ara ardhi mbrëmja. Era e maleve më tërhoq dhe eca gjithnjë pas gjelbërimit anës së lumit. Dolla nga rruga e malit e po shkoja thellë e më thellë. Kisha dëgjuar se atyre anëve ishte një farë liqeni mjaft i madh dhe desha të arrij atje. Nuk vonova dhe mbrija atje. Fushëza para liqenit ishte e mbytur në një gjelbërim të thellë. Nuk ishte tamam liqen, ishte më shumë një farë kënete e mbushur me kallame e shavar. Presat e tyre fërkoheshin e lëshonin një zhurmë që i ngjiste më shumë fërkimit të dy xhameve. Dhe nga gjithë anët ngjitej kquatja e bretkocave që ulërinin pa pushim në një kor të çakërdisur e të paprerë. Ajri ishte i mbushur me lagështirë dhe këmbët më shkelnin në vallto. Tufat e shavarit ishin rritur aq shumë sa qenë përhapur grumbuj-

grumbuj në formë harqesh. Me perëndimin e diellit dukeshin larg njerëz që rendnin e dukeshin si milingona të vogla që fugojnë nëpër gëmusha. Andej tringëllinin zile kuajsh e dalngadale tek u err u dukën flakët e një zjarri që i bëri si pasqyrë ujrat e kënetës.

Papritur një fishkëllimë mbi kokë, edhe një e dytë, edhe një e tretë. Ngrita kryet dhe vështrova anash. Dikush po më qëllonte me prazhdë. Nëpër muzgun që binte pashë diku pas një koçkori një këmbë të vogël, trupin e atyre këmbëve e mbulonin ferrat. Ai bëri të ikë më tej dhe unë e njoha. Ishte një nga nxënësit e mi. U lëshova pas tij që ta kap. Më hipën xhindët në kokë dhe vendosa ta zë me doemos. Ndiq këtu e ndiq atje, mendoja se ai do lodhet para meje e do qëndrojë, por ai ishte i shkathët e iktë drizave si një ujë i egër. Papritur drizat e pyllit lëvizën më lart. Hodha sytë andej. Dy njerëz të armatosur dollën në një padinë. Përkrahu zvarrisnin Selmanin e vogël që po e ndiqja. — Oj! ç'janë këta?

Të panjohurit ishin si njëri tjetri, si të qenë vëllezër, veshur keq, me feste të zeza në kokë.

— Tungjatjeta, zoti Bardhyl!

— Tungjatjetani!

— Të sollëm këtë çunin, mezi e kapëm, na kafshoi edhe duart, ne të pamë që e ndiqje, ja ku e ke.

U kërrusa mbi kalamanin:

— Pse u bëre i këtillë, Selman? A kështu të mësova unë kaq kohë? Ti ishe i mirë, ti mësove shkrim para shumë të tjerëve. Folë, Selman, folë.

Ai mbante kokën ulur dhe nuk përgjigjej kurrsesi.

— Mirë, Selman, u pa puna, ti do mbetesh njeri i egër dhe i lik, ke një muaj që s'po vjen në shkollë, pra dil këtyre maleve dhe bëhu hajdut, ndonjë ditë do rrahësh kokën me grushte, por do jetë vonë, ikë Selman, ikë...

Duke shtrënguar një tufë komi ndër duar, ai u largua tura-vrap. Ngrita sytë nga të panjohurit. Njëri ma pat:

— Ti e dërgove ndër ne, demek!

— Aaa... juve... kush jeni ju?

E mori fjalën njëri syresh:

— Njerëz si na sheh. Mbase do të thuash me se merrmi? Por më parë duhet të të themi se ne jemi njerëz që na ka marrë lumi me kohë.

U unjëm pas një drize prej ahishte në buzë të kënetës.

— Jemi vëllezër, rifilloi sërish ai i pari, kishim bërë një vrasje vjete të shkuara për punë nderi. Ndejtëm tre vjet në burg gjersa u aratisëm kur ardhi Italia. Pastaj mbetëm kaçakë në mal dhe nisëm një zanat që është shumë i poshtër. Ta themi vetë, e pse ta fshehim? Ti, fjala vjen, ke nevojë të vrasish hasmin tënd, na paguan neve dhe ne e vrasim.

— Shqiptarë jeni juve?

— Shqiptarë, si na sheh e si të flasim. Nga qielli nuk kemi zbritur. Ne kemi pasur të bëjmë edhe me ty.

— Me mua?..

— Po, po, Na vuri dikush të të vrasim. na dha edhe kaparë.

— Xhelo Tapia?

— Jo ai, qe një tjetër. Ne nuk të gënjejmë, ne jemi të çiltër, mos ki droje prej nesh e mos u habit. Po para se të të vrasim pyetëm një fshatar. Ç'je, nga je, e qysh, e si, e pse. Na thanë se je mësues në Panjas. Kjo na u duk një punë e ndershme. Ne nuk dimë as të vemë imzanë, por sidoqoftë, mësimin e duam. U mejtua: Ky djalë ka lënë rehatin e tij dhe vjen të mësojë këta pisanikët e Panjasit. Pastaj na thanë edhe se je njeri fukarra. Por me gjithë këto, ne kishim marrë kaparin dhe ta ngritëm pusinë një natë. Ti ishe vetë në shkollë, kishe ndezur llambën me gas e diç shkruaje në trapezë. Por më shumë mendoheshe, mendoheshe e sikur qeshje me vetëveten. Të mbajtëm sehir një copë herë, kur po trazoje disa si gjemba eshi e si dhëmbë dosbale. Ata që kemi përcjellë nga kjo botë, pak a shumë kishin ndonjë faj, bie fjala ishin rrahur me myshterinë, ishin sharë apo qëlluar. Po ky, thamë me vete, ky përse të vdesë? Se

vjen t'u hapë sytë qorrave? Ja kështu nuk të vramë dhe e kthyem prapsht kaparin».

Më shkuan të ngjethura në trup. Vështrova anash e sikur nuk u besoja syve të mi, mendova se mës qeshë në ëndër.

— Po kush u vuri të më vrisni?

— Ne jemi njerëz të liq, — m'u përgjigj ai i pari, — jemi të liq, por jo të pabesë, nuk mund të ta themi kush, veç një këshillë do të të japim, ti je partizan, je komit. Pleqtë thonë se komiti që ngatërrohet me grë ka davanë të humbur!

Kafshova buzën e poshtme me dhëmbë dhe mendja më rendi te Shefka.

— Pastaj si kthyem kaparin ja thamë troç atij hasmit tënd: Po pësoi gjë ky njeri, ne do të të kallzojmë ty. Por ne kemi një qëllim që të hasëm sot, kemi dashur të të takojmë me kohë se na kanë thënë që je njeri me mend.

Ata çelën një qese duhan dhe filluan të dredhin cigaret. Mendimet po më shponin kokën si një turjelë:

«Të më pyeste njeri t'i nëmëroja zanatet që ka bota, do t'ja nëmëroja një për një, po kurrë nuk do të më shkonte ndër mend se paska një zanat të tillë. Këto që dëgjoj duhet t'i shkruaj dhe do t'i shkruaj, nuk do t'i lë pa ja thënë gjithë Shqipërisë, do t'i shkruaj për brezat e ardhshëm, ta dijnë ata, ta lexojnë, se brezi i ynë trashëgoi një atdhe të mjeruar, prapanik, të varfër e injorant, t'u them se te liqeni i Panjasit takova dy vrasës profesionistë, t'u them se raca, raca jonë, u qe besuar hajmalive e nuskave, t'u them se malësorët tanë ushqeheshin me misërnike të mykur, t'u them se plagët e dregat i pllakosnin me të pëgërë, t'u them se gratë e këtyre anëve lindnin fëmijën duke tërhequr një pvoaj leshi lidhur në tra, t'u them se shqiptari flinte përtokë, t'u them se hoxhallarët e babadervishët ishin mbretër në fshatra. Do t'u tregoj se Qamili vdiq në një gropë dhe lotët i qenë bërë akull, do t'u kallzoj se vajzat tona i mbanin brënda të mbyllura si në burg, t'u them se më hidhnin bajga në shkollë, se

më bënë magji, se më qëllonin me prazhda, vunë njerëz të më vrasin, do t'u tregoj se haznat e pleqve ishin martina e shishana. Do t'u tregoj se në Panjas, në mes të popullit të varfër e të prapambetur hasa një vajzë që më mahniti me bukurinë, me ndjenjat dhe virtutet e saj. Por do t'u them se brezi ynë shpërtheu si një valangë e paparë ndonjëherë, patëm djem trima e sypatrëmbur, populli i tërë rendi me ne, Shqipëria u kthye në një front lufte. Në fituam!»

Vrasësi që kish marrë fjalën po fliste me një hidhërim të thellë, kurse vëllai i tij ish mbledhur kuspull me kryet futur midis supeve e shtrëngonte mjekrën midis gjunjëve.

— Ç'na vështron kështu? Edhe ne njerëz jemi. Mua më quajnë Rakip, vëllanë Malkë. Prej nesh dridhen këtyre anëve, po si të të them? (ai çeli pëllëmbët e shtrëmbëroi fytyrën sikur i vinte trazí) na u rëndua jeta, na ndjekin, na mallkojnë. Por ne duam të vijmë me ju, duam të vijmë partizanë. E dimë se në luftë do vritemi, doemos, ne na ndjekin edhe «plumbat e topave», si u thonë, por edhe kështu si jemi ne do vdesim shpejt. Po më mirë le të mbarojmë si njerëz, le të ngjyhet emri ynë me një farë nderi, le të thuhet se edhe ne më në fund vumë dorën në zemër. Arratia na e ka sjellë shpirtin majë hundës, shpirti na është ngarkuar me shumë gjak. Na u mërzit jeta. E di ç'do me thënë të rrosh gjithnjë me kokë në torbët, nënë një ankth të paduruar, pa miq, pa shokë, pa familje, pa shtëpi, pa grua? Mund të rrojë mashkulli pa grua gjithë jetën? Pa mendo, ne jemi të rinj. Dendur qëndrojmë thellë pyllit si dy kafshë të pështira, qëndrojmë pas drizës me orë të tëra pa folur, bile edhe pa menduar. Na vjen uria, por nuk hamë, na është bërë jeta helm. E përse rrojmë ne? Edhe kafshët e pyllit kanë gazet e tyre. Dash mos beso, por ta dish që na vjen keq për egërsirat e nuk i qëllojmë më, nuk i vrasim, i lëmë të kalojnë. Shohim që edhe ato kanë gazet e tyre kur çojnë këlyshët, kur kapin gjahun dhe e shpien në strofkë, kanë

edhe ato ndijesit' e veta, vjen shkurti ndiqen, kanë femrën e tyre, ndijesit' e veta.

— Po mirë, — ja ktheva, — po a keni besim juve në luftën tonë?

— Besim, thotë! E si mos kemi besim! U mbushën malet plot me djem, gjermani mori tatëpjetën, Balli kantandisi mos e më keq në plaçkaxhinj e kallauzë, ata s'kanë si të fitojnë, se nuk janë të ndershëm as në luftë e as në fjalë. Krerët e tyre janë bejlerë e agallarë, kurse krahut tuaj janë gjithë fukarenj. Ja, prandaj ne duam të bëni fjalë atje ku duhet e të vijmë me ju. Po si mendon ti, zoti Bardhyl, a thua se do na pranojnë?

U mendova një copë herë dhe pastaj u thashë:

— Për të larë mëkatat tuaja nuk është mjaft, as t'u vrasin e as t'u varin, por unë mendoj se juve diçka mund të pastroheni nëqoftëse me nder e burrëri do të luftoni për këtë popull, mbi të cilin juve keni jetuar si kërpudha e si vrasës. Unë u flas fare hapur e nuk u fsheh asgjë. Mos u zemëroni nëse unë shprehem kaq ashpër, por, t'u them drejt, m'u duk sikur juve jeni penduar. Tashti unë po ju jap një letër për Komisarin e Qarkut dhe në besën time shkoni tek ai me këtë. Hajde, mbeçi me shëndet dhe rrugë të mbarë.

Me ata u ndava te kaçubja prej ahu. Kish rënë natë e plotë.

NË PRAG TË ÇLIRIMIT

Dy muaj të verës e mbylla shkollën dhe lëshova nxënësit për pushime. Vazhdova të merrem me punët e Këshillit të fshatit, por më shumë rëndësi u vura mësimëve në shtëpinë e Ago Asllanit. Në shtëpi m'u shtuan nxënësit, mbasi erdhën edhe disa vajza e nuse, të gjitha farefis i xhaxhajt. Shpesh herë u bëja mësim vetëm nuseve e vajzave, mbasi djemtë vonoheshin nëpër punët e fushës ose larg në mal. Në fillim të shtatorit e çela shkollën përsëri. Po sërish filluan pengesat e vjetra. Më mungonin shumë

nxënës. Një ditë, papritur e pakujtuar, një fëmijë ishte af-
ruar te gardhi i shkollës dhe po qante. Kur e vështrova
mirë, e njofta. Ishte Selmani, ai që më pat zënë me prazh-
dë. Çela dritaren dhe e ftova të afrohet. Ai kokëunjur du-
ke ndukur gishtin e madh m'u afrova. Pyetjeve të mia u
përgjigjej duke qarë e unë nuk kuptoja se çfarë donte të
më thoshte, por nëpër fjalët e tij, ai përmendëte shpesh
herë Shefkën.

Dhe Shefka, si dembel dhe nopran, rrinte pak më
larg nga shkolla mbi një bregore mb'anë fshatit. Rrinte
gjithë ditën e diellit atje, gjoja si roje, dhe hante bukën e
fshatit si pojak a korier. Tashti nuk e shihja kurrë të rroj-
tur me brisk, si duket i shkurtonte qimet me gërshërë dhe
gropëza e mjekrës i që ngatëruar me qime si një drizë e
kreshpëruar. Merushja më vinte dëndur në shkollë, herë
me punë e herë me shkaqe të trilluara, pyeste diçka mbi
mësimin e ditës, sillte ndonjë letër që më vinte prej qyteti,
por unë gjithnjë pata për atë vajzë një sajdi të çiltër prej
vëllai. Një ditë, Këshilli i fshatit vendosi të mobilizojë për
në ushtrinë e çlirimit disa djema që ngurronin të dalin
vullnetarë. Djemat nuk sollën ndonjë kundërshtim, porse
vunë si konditë që edhe Shefka të shkonte në luftë bashkë
me ta. Dhe ja e shoh, pojakun e fshatit tek më afrohet dal-
ngadale, që nga limeri i tij majë kodrës. I ardhi shkollës
rreth e qark disa herë gjersa bëra pushimin e gjatë. Kur
nxënësit po loznin n'oborr, ai m'u qas:

— Unë po shkoj për çlirimin e qytetit tënd, zoti më-
sues!

Syt' e tij si të miut lëviznin me djallëzi e dhëmbët e
sipërme i vuri si një teh mbi buzën e poshtëme.

— Gjermani do të lipset edhe pa ty, — iu përgjigja,
— por morrat e tu s'kanë ndër mend të tunden. Edhe unë
në luftë jam këtu.

Ai u hodh në anën tjetër të rrugës dhe filloi të dredhë
cigaren. Rrinte gjithnjë më bisht me pushkën midis shalë-
ve e me një farë nënqeshje të djallëzuar në fytyrë.

— Luftë e bukur kjo e jotja, zoti mësuës, ta kam zili.

Ma ke shkuar ujin ndënë rrogoz, çfarë të them më shumë, djalë me shkollë ti. . .

— E ndjeva që m'u ndezën tëmthat:

— Unë e marr vesh ku kërkon të qëllosh ti, — iu përgjigja, — por unë nuk jam faqezi, unë veproj me dorë në zemër. Vaj hallit për atë shpirt të zi që fsheh ti ndënë murrat e tu.

— Ato i shit gjetkë, zoti mësues, ti ke dashur t'i ndrosh besën fshatit, ti ke dashur të prishësh zakonet tona, ti u lyen fëmijëve fytyrat me dhjamë të ndyrit, ti açik ke sharë edhe hoxhën, edhe babanë e teqesë. Po t'i lëmë këto, xhanëm, po. . . Ago Asllanit ja hodhë mirë. . . do mosdo, xhanëm, sikush për vete e lakmion manushaqen.

Ai nxori përpara buzën e poshtme dhe i dha një të fryrë përpjetë tymit të cigares. Një fjollë tymi iu ngjiti pas ballit dhe filloi t'i endet nëpër flokët e pakrehur.

— Je parë ndonjëherë në pasqyrë, ti, Shefkë? E njeh veten tënde?

— E po, ne njerëz të prapambetur de, ti i lan dhembët përditë, ne ku t'i gjejmë pasqyrat, t'i e pe në pasqyrë të pëlqeu surrati e ju vërdise shqerrës. Ja, kështu, fshatarë jemi ne, njerëz të paditur, po dallavere prapa kraheve nuk dijmë. T'i them xhaxhajt gjysëm fjalë, të ikën koka si lakër e arrirë.

Nuk di sa e poshtër m'u duk fytyra e tij në atë çast. Më vinte t'i hidhesha në grykë pa le të delte ku të delte. Ja ktheva aty për aty:

— Lere shpirtin e fshatarit ti qen, je një nepërkë që s'e ke shokun. Ti nuk kuxon t'i flasësh xhaxhajt se të dalin të palarat e tua. Po nuk më thua, cili që ai që hidhte bajga në shkollë, kush më thyente xhamat, kush kurdiste magjira?

— Për emër të Zotit, unë s'di gjë, kam ruajtur shkollën si shtëpinë time, po s'kam pikasur gjë.

Një çap i lehtë u ndje mbi rrugë. Ishte Merushja. Fytyra e saj e bardhë me faqet trëndafil bëri që Shefkës t'i dridhet mjekra. Rrahu kondakun e pushkës me pëllëmbë dhe shfryu:

— Edhe manarja s'qaset pa e ndjellë...

— Më hiqesh si shenjt Shefkë, mendon ti se nuk di gjë unë për dallaverat e tua, por nuk më thua... Raki-pit dhe Malkës kush u dha kapar të më vrasin?

Atë e kapi lemeria. Gjunjët dhe buzët filluan t'i dridhen.

— Unë? Unë? Haram shërbimet që të kam bërë, ku i kam parë unë ata? Ku? Je në gabim, shoku Bardho, mos dëgjo shpifje.

— Do të t'i sjell këtu?

Ai qe ngritur më këmbë e dridhej.

— Ikë, — i thashë, — largohu, mbase në luftë i lan gjynahet. Do delje mirë me Ago Asllanin, por unë nuk dua të gojoset kjo vajzë e pafajëshme. Edhe ballist do ishe bërë ti, po nuk di çfarë të mbajti.

Merushja u afrua, na hyri në mes e vështronte herë mua e herë Shefkën. Fytyra e saj ishte e shqetësuar, deshi të më thoshte diçka, apo ndofta kish droje? Zilja e shkollës tringëlliu me të fortë, Giçi po më thërriste që nga qoshku. I bëra shenjë Merushes të largohet, ajo kish diçka për të thënë, por unë i ktheva shpinën dhe u largova tatëpjetë.

Veç kur u ktheva në shtëpi, veç atëhere kuptova se çfarë kishte ndër mend të më thoshte Merushja. Ago Asllani ishte xhindosur si një ari i egër, mëmë Esmaja po qante e ulërinte, gjithë shtëpia ish ngritur më këmbë. Plaku më vështroi në sy me një shikim prej tigri. Unë e përballa i qetë dhe pyeta:

— Ç'ka ndodhur, xhaxha?

Ai po bluante në dorë një copë letër dhe rrihte kokën me grusht. Njëra nga nuset më foli ngadalë:

— Merushja ka ikur partizane!

Kjo ishte fare e papritur për mua. As që më kishte shkuar mendja që ajo vajzë fisnike, e zgjuar dhe e bukur, të mund të merrte një guxim të tillë. Sigurisht ajo do të qe menduar shumë për rrugën që mori, ajo e dinte se xhaxhaj do ta ndiqte këmba-këmbës e do ta vriste sapo ta haste përpara,

Mora nga duart e plakut copën e letrës dhe fillova ta lexoj. Atje shkruhej: «Ti xhaxha edhe mëmë mësoni se una shkova partizane, për nderin tim mos u bëni merak, se unë jam çupa juaj trime dhe e nderçme, mos bëni merak, çupa juaj Merushe Lajthia».

Ngrita sytë nga Asllani që po gatiste pushkën e mendova: Bota mund të kenë letra të mëdha dhe të vyera, por të gjitha ato unë nuk do t'i shkëmbej kurrë me këtë copëzë letre të thjeshtë e me shkrim të parregullt. Kjo është e para letër e shkruar nga një vajzë shqiptare këtu ndër këto malësi të egra, ku gruaja trajtohet si një skllave. Unë mund të krenohem edhe për letren e vajzës edhe për rrugën e saj.

U mendova ta qetësoj Ago Asllanin, por ai nuk dëgjonte kurrsesi. Pasi biseduam gjër' e gjatë dhe ai kish vendosur të nisej me doemos, e dërgova te Komisari i Qarkut me një letër. I dhashë të kuptojë atij se plaku ishte gati të bënte vrasje sapo të takonte të mbesën. Xhaxhajt i thashë se po vu dorë komisari, ai mund ta kthente çupën në shtëpi.

Kur plaku u nis, mësova hollësi të tjera mbi ikjen e vajzës. Njëra nga nuset më tha se ajo kishte shkuar bashkë me dy vajza partizane, të cilat patën ardhur në shtëpi qysh në mëngjes, për rrugën që kishin marrë asnjëri nuk dinte gjë, sepse ato ishin sjellë nëpër fshat me qëllim për të humbur fillin.

DITËT E FUNDIT

Tri dit me radhë kollonat e gjata të partizanëve zbrisnin tatëpjetë pa ndërprerje. Më ishte bërë gati e pamundur të vijoja mësimin në rregull, or' e çast kalonin grupe luftëtarësh duke kënduar, duke bërtitur, duke rendur. Edhe kuajt e ngarkuar me mortajat e rënda i mbanin veshët puliq e nxitonin tatëpjetë. Edhe ata sikur ndjenin afrimin e fitores. Larg, që nga fusha, vinin gjëmime artilerie.

— O Bardho! Eja, ore, eja në luftën e fundit!

Gazi e hareja shkëlqente në sytë e partizanëve. Delja te dritarja dhe u uroja shokëve udhën e mbarë, fitoren, shëndetin. Edhe Ago Asllani është në valë të punës, se fshati është plot me partizanë që hyjnë e dalin dhe ai duhet t'u sigurojë ushqim. Megjithëse brodhi ndonjë javë posht' e përpjetë, Merushen nuk e takoi dot. Sikur është zbutur ca, sepse i patën thënë që vajza shërben në një spital, ku punojnë vetëm infermiere partizane.

Në rrugën para shkollës qëndruan disa kalorës. Komisari i qarkut ja tërhoqi frerin kalit mu përpara derës, kishte edhe disa shokë të tjerë.

— Vdekje fashizmit!

U përqaftuan shqipëtarisht. Ata flisnin midis tyre:
— Të kishim edhe ca shokë si Bardhyli. Ta shihje këtë fshat, këta fëmijë, një vit më parë... (pastaj duke u drejtuar nga nxënësit):

— Ej, shoku pionier, si e ke emrin?

— Giç, shoku komisar!

— Sa bëjnë pesë herë nëntë?

— Dyzet e pesë, shoku komisar!

— Po partizanët kush i udhëheq?

— Lenini, shoku komisar!

Të gjithë qeshnin, por Giçi është me kurajo:

— A nuk na merrni edhe ne në luftë, do luftojmë si burrat, për besë!

— Jooo, ju jeni të vegjël. Ne së shpejti do sulmojmë qytetin, juve me Bardhylin delni natën lart në mal e kur të shihni një zjarr të madh mbi Moravën, përtej, ajo është shenja se ne kemi fituar! Të qartë?

— Si urdhëron, shoku komisar!

Miq të i përcolla gjer te vau i lumit. Atje e pyeta komisarin:

— Ç'u bë Merushja? Si dolle me plakun?

— Xhaxha Asllani burrë i mirë, por fanatik, mezi e shtrova disi. Vajza është në Brigadën e katërt, u nis në veri që ato ditë, deshi të largohej shpejt.

— Po Rakipi me Malkën?

Ai tundi kryet duke rrahur gjurin me kamçik:

— Kur më ardhën me letrën tënde, nuk u besova syve të mi: I nisa me çetën e sulmit mbi Qarr. Malka u vra si burrat, Rakipi është në batalionin e Rëzës.

* * *

Panjasi dhe gjithë Shqipëria po jetonin ditët e fundit të shkeljes së huaj. Pesëdhjetë e ca djem të Panjasit ishin partizanë ato ditë. Balli ishte shkatërruar me turp, gjermanët kishin marrë tatëpjetën me ik të ikim.

Pas lajmeve që mora në mëngjesin e njëzet e katër Tetorit, mblodha gjithë nxënësit dhe në mbrëmje u nisëm drejt malit në Lindje të fshatit. Kur sosëm në majolen, ndezëm një zjarr dhe kalamanët filluan të lozin me shpata të drunjta. Dalngadale ra nata dhe filluan të ndihen thirrjet e çobanëve.

Papritur u ngrit lart një thirrje fëmije. Ishte një zë i hollë dhe i fortë, zë i dalë si britmë gazi e brohorie, zëri i Giçit:

— Po ndrit andej! Po ndrit! Po s'është flakë, më duket si një yll, po, po, një yll shkrep mbi Moravë!

Të gjithë u mblodhëm pas çunit të vogël e shihnim nga tregonte ai. Dhe pamë një regëtimë të kuqe që dalngadalë u rrit e u rrit, flakët u shquan fare, gjersa zjarri u bë i madh e skuqte si feneri që u tregon rrugën detarëve.

Atëhere ktheva kryet nga Panjasi. Shkolla ndriste n'errësirën e natës si coha e një flamuri të bardhë.

Vani Kapedani

(Portret letrar.)

Më është ngulitur në mendje dhe kurrë s'mund ta harroj Vani Kapedanin e fshatit tim.

Në të gjithë kohën e vegjëlisë sime, Vani Kapedani ze një vend të veçantë. E, sa qeshë i vogël dhe sa u bëra i madh, gjithnjë me mendje e me punë, me dorë a me sy, i merrja anën dhe i mbaja krahun.

Kapedan po kapedan ky Vani ynë!

I dëgjuar përmbi shokët, gojëtar i ëmbël e në punë dorëmbarë. Por ajo që e dallonte nga të tjerët ishte e qeshura e tij. Se kishte një gaz Vani Kapedani që të zbushte zemrën tek e dëgjoje, dhe në e kishte rrudhosur ballin e prishur qejfin, ja se ku të qasej hareja mu në fytyrë dhe në log të zemrës. Kishte ai një të qeshur të vrullshme me zë fortë, të shkrifur, të ngrohtë dhe plot gjallëri. Dhe tek e dëgjoje një herë të çelej dëshira ta kishe pranë gjithnjë, or e çast e ta kishe mik me kokë e njeri të shtëpisë.

E, në kam një brengëzë në zemër e më lëndohet shpirti këtij çasti... kjo vjen se nuk mundem dot ta shkruaj në kartë nj' atë gaz të dliurë, nj' atë të qeshur të fort të atij burri të rrallë!

Dhe kaq i mirë ishte ky Vani sa edhe vetë baba Musai pat thënë:

— Gjynah që s'e kam dervish këtë deli burrë!

Veç mos ju shkojë mendja se Vani ishte e nuk është. Jo! Jo! Ai është gjallë e shëndoshë edhe sot e kësaj dite

e po deshe ta shohësh edhe vetë, zbrit tatëpjetë asaj Morave, pyet kë të mundësh se Vanin e gjen kur të duash. Veç një gabim mos e bësh! Mos ja thuaj troç: qesh një herë! Rri pak i vrënjtur, se ja, Vani ilaçin aty e ka, në majë të gjuhës dhe në thelb të zemrës. E po ja shkrepni gazit... kusurë e di unë vetë: të zbret gazi në shpirt, të mbulon fytyrën pa t'i hap rrembat e gjakut.

Edhe burrë i pashëm është Vani. Jo veç asaj kohe e atij moti, por edhe sot e kësaj dite me gjashtëdhjet e ca vjet në shpinë, ai ta ka kokën në trarë, dhëmbët ruaza, trupin filldan dhe gazin po... gaz si herë motit.

Dhe sa shkojnë vjetet gjithë e më dëndur vete e has Vani Kapedanin tim. Pa ja shtrëngoje me vrull nj'ato durar të ashpra e të dashura prej bujku. Kështu bëra edhe motit që jemi. E shtrova ndër këmbë rrugën e fshatit tim dhe pyll më pyll dhe majë më majë, ngjit dhe zbrit Moravën, pi ujë këtu e ha thana atje, ja se ku arrita.

Në fshat më pritën krahë hapur se me gjithë ndryshimet që solli koha, mikpritjen e la në krye të bashit.

Tashti gratë punojnë krah për krah burrave e s'ta kanë për pesë, çupat e fejuara rendin në qytet për shtrat, ndonjëra edhe për djep (ca si herët po ç't'i bësh). Por Vani Kapedanin nuk e hasa dot në katund.

«Ngjitu lart në Moravë, — më thanë, — atje shkoi Vani me brigadën e vet po shin të lashtat e arave të malit.» E kështu mora rrugën përpjetë.

Nisa të ngjitem malit. Mbas çdo çuke më bëhet sikur shoh një fytyrë. Mos vallë syri im i përmalluar më gënjen? Apo vërtet kurorët e fletëve thurin ashtu fytyrat e shokëve që mbetën këtej?

Dhe drurët oshëtinë dhe ujjat gurgullojnë dhe syri im më gënjen gjithnjë. Zë e i marr të përpjetat si i ri, i zbres si i ri, pi ujin e ftohët, këmba s'më lodhët, era më përkëdhel, zemra tak e tuk dhe vë dorën mbi ballë. Më bëhet se bulzat e djersës lenë aty gjurmët e tyre. Por jo. Ballin e kam të freskët e ngjitem gjithnjë lart, lart e më lart.

Në fund i fola vetes: Ja mbërrita! Dhe mbërrita vër-

teti. Ngre kryet të shoh majën e Moravës dhe dorën e vë
prapa kokës që të mbaj kapellën, Po kthej kryet pas... ja,
ja Guri i Arapit! I madh si dikur! pesëdhjet këmbë i lartë,
më shumë i gjërë, barkun tërë zgavra, ballin e rrudhur
dhe kokën e bardhë, -si plak.

— Takoj një druvar: Pastaj një tjetër. Dhe zemrën e kam
plot gaz e dashuri. Heq xhaketen, shkopsit këmishën, era
më gëdhulis parzmin, syri më qesh e nuk ngopem së vësh-
truari Lëndinën e Shqerrave.

— Vanin ore Vanin nuk e patë ju?

— Ikën dy kuaj nga vrahu dhe po i kërkon. Dëgjoje si
thërret.

— Ve veshin: Një qyqe grindet me zë të çjerrë, një
shqipe troket mbi shkëmb, pastaj...

— Ho... Ho... Hooo! Na doriii, naaa!

— Eshtë zëri i Vanit: Sërish vështroj Lëndinën e Shqe-
rrave. Shquhen mbi të një palë gjurmë si njolla të për-
himë. Dhe gjurmët kanë anash plot bulëza vese si inxhi.
Janë gjurmët e Vani Kapedanit.

— Hip mbi shkëmbin e madh. Tashti malin e kam kun-
drejt si pasqyrë. Andej drizat zënë e lëvizin. Hepohen
baloshe, çaplohen ferra, bisqe ahu përcëllojnë erën. Di-
kush nxjerr kryet. Ja, ky është Vani. Po, po, ai është. Pa
shih ja edhe kuajt ku i ka, si të mbrehur, fare pranë. Por
nuk i sheh dot se pylli është i dendur.

— Ooo Vaniii! Vaniii Kapedanii!

— Zërin ma rrëmbeu Guri i Arapit e ja dha erës, era
jehonës dhe kjo ë ndau grykave, luginave me ho-ho-ho
me vu-vu-vu... Një kor i tërë.

— Prita sa mbaroi jehona dhe sërish i fryva bulçitë:

— Vaniii, ooo!

— Ai hipi mbi një çukë:

— Kush je ti, ore?

— Unë oreee, unë Tili! Bëj nga e djathta; nga e dja-
thta se kuajt.

— Këtu më ndërpreu jehona e zërit tim dhe prita sa
mbaroi.

Dhe thirrë e prit, dëgjo e thirrë ja se Vani i gjeti kuajt dhe i tërhoqi pas kapistre.

— Më rrofsh o Tili, më rrofsh sa malet!

— O Vani, leri ore ato fjalë po as qesh njëherë!

— Na, më marrtë e mira!...

Kështu murmuroi nëpër dhëmbë por nuk qeshi. Ish të lodhur fort. Po nuk përtoi dhe m'u avit duke ardhur arrotull nëpër driza e gëmusha. Herë unje, pastaj ngrihej. Lidhi kuajt me kapistër pas një ahu:

E rroka për qafe. U gëlltita disa herë, pastaj lotët nuk i mbajta dot.

Tashti jemi shtrirë mbi lëndinë në mes të barit. Mbi krye gjeth. Ai ndezi çibukun. Tymi mavi nëpër fletët e blerta dhe flladi vu e vu. Gërqinjat që më solli t'ëmbëlla, plot lëng dhe pak t'athta. Po vetëm pak. E shoh Vani dhe nuk ngopem dot. Ai më pyet për shëndetin, për nipat e tij që i ka larg. Syt e tij, si dy rruzulla çeliku e tregojnë të ri. Kam frikë ta shqetësoj por nuk e lë dot pa pyetur. Dhe ai më përgjigjet. Kaq herë i kam dëgjuar historitë e tia, por e rrëmoj gjithënjë.

— Ore, Vani, po si të ngjau me dhespotin atëherë? Ai ndehu rrudhat e ballit:

— Ma mblodhi, i paudhi. Ja kryqin, ja sopatën. Po gjat shok të mbrohet. Ja lashë rason dhe m'u ngjit emri. Ndaj më thërresin kapedan.

U përkul dhe zu të shtërngojë oputat e opingave qeselë.

— Eja të ngjitemi nga brigada...

— Oj, ç'është kjo?

— Pse, veç ju kishit malit të këtilla?

— Ardhën kohë të reja, emra të rinj, pas valles shkojnë këmbët.

Ndënë shpatim e Sarakenëve tre lëminj me radhë, duken si tre çarçafë të verdhë në mes të blerimit. Njerëzit

punojnë me vrull, kuajt ndiqen nga djem të shkathët rreth strumbullarëve.

Piqem me njerëzit e mi, me duart e tyre, me kujtimet e mia. I shoh të lodhur e të përcëlluar nga dielli. Nga këto duar t'ashpra po del gruri që nesër do bëhet miell. Ndjem i vogël përpara këtyre njerëzve të dashur, më vjen si turp nga sytë e tyre të qeshur e medoemos pyes veten: Çfarë i jap unë vendit tim? A mund t'i shoh këta njerëz drejt në sy?

Vani ka dorën mbi ballë dhe vështron poshtë nga fshati:

— Pa shiko, shiko poshtë, zëri i kombajnës vjen gjer këtu, andej po mbarojnë, ne jemi prapa, ra mbretëria e krahut të xhveshur, makinat...

— Por mua më merr malli për këto vrahe.

— Aaa, jo. Ty të merr malli për vegjëlinë tënde, na kamxhikun.

Hyra në vrah dhe u lëshova pas kuajve. U lëshova me vrull si dikur. Era e malit pat pushuar; këtu kujtoj qytetin, erën e motorave, pisën e rrugës dhe këtu më duket se kam krahë, ngarend si i ri, qesh si djalë, brof si çun dhe jam i shkathët si dre. Çudi! Qenkam édhe i ri dhe nuk e dija.

Vani punon më tej, me krahët e tij të fortë mbart n'erë duaj të rëndë e i stivos pas lëmit. Pastaj më vjen në krah.

— A u lodhe?

— Jo, jo. Veç këmbët m'u mbushën me kllasina.

— Nxirri këpucët!

Vani i ngre kuajt me duf, i ndjek duke thërritur, duke bërtitur, duke qeshur me të madhe si di veç ai.

Pastaj vrahu u unj, kashta u dërmua. U hoqën mënjane ca cfurqe. Hynë në punë grebashkat e fshesat prej jakite. Kupi i bereqetit u mblodh mb'anë strumbullarit. Vani filloi ta hedhë vrahun me lopatën e drunjtë. Zefiri na jep dorë, gruri bie aty, byku përhapet më tej, si një re e hollë.

Pastaj erdhi dreka. Zogë jahni, sallatë me piper, bukë e bardhë., e ngrohtë e butë si sfungjer, ujë shkëmbi, shije mali, ndënë hije ahu.

— Çupa e re ka magje të mbarë, — flet Vani. — Na rrofsh moj bijë.

Asaj i qeshi fytyra. Na vështron me sy të gëzuar. Dhe më duket sikur diç kërkon të thotë.

Vani ze e flet për nipat e vet.

— Ai që kam në Tiranë rri me kravatë, ai i Pragës me papionkë...

Mua diç më punoi në kokë.

— Ore Vani!

— Hë?

— Kur fole për kravata m'u kujtua petrahili yt.

Këtu ai s'e mbajti dot, pa ja buçiti më të madhë:

— Hyyy, ha, ha, ha!

Me një vrull të paparë ndonjëherë, sytë iu mbushën me lot e sa të mbaronte gazin e parë, ja se ku ja shkrepri për së dyti, sa mua faqet më muarën zjarr. Sytë më lëshuan xixa dhe ndjeva veten të lehtë sikur rendja përmbi retë.

Ne jemi shokë lufte

Një rrugë e re më çoi te shoqja ime e vjetër. Udhë kalonte jashtë qytetit, ku sapo hyja dredhonte ndër vija të mëdhenj, linte nga e djathta një tumbë me blirë e ja, kundrejt, dukej ndërtesa e bardhë me ballin mbushur plot çerdhe dallëndyshe; shquhej një tabelë e madhe «Shtëpi e Fëmijës» e ndën të një portë e rënë në ngjyrë të blerët. Po vija atje të shpija një letër sjellë dorazi nga fshati për një nxënës shkollë, por kurrë nuk ma merrte mendja se do hasja aty shoqen time të vjetër.

Nëpër koridor kalonin nxënës me çanta ndër duar, djem të krehur me kujdes, vajza me kordela mbi flokë. Më tej një derë gjysëm e çelur, aty trokita dhe hyra. Ndenjur para tryezës një grua afër dyzetave; kish fytyrë të bardhë, vështrim të menduar, flokë gështenjë, të butë, e syze me rreth nikeli. Sa më zgjati dorën takova vështrimin e saj. Ajo më foli në emër dhe më ftoi të ulem. E rëmoja kujtesën time shpejt e me ngulm, kafshova buzët, shtërngova dhëmbët... Asgjë nuk më kujtohej. Mbi tryezën e saj shihja tri kopje për telegrame me adresë të ndryshme, por me tekst të njëjtë:

«U trashëgofshi, nuk do vij dot, më falni. Mamaja».

Edhe aty emri i saj nuk përmendej, por mua më rrëmbeu kureshtja, kësaj nëne po i martohen tre djem në një ditë, i uron dhe nuk shkron tek asnjëri. Çudi!

Të gjitha këto kaluan fluturimthi nëpër mendjen time.

— Me të vërtetë nuk më kujtoni dot?

Ajo çeli një sirtar, nxori diçka dhe që aty lëshoi mbi

tryezë një kopje të «Kushtrimit të lirisë» që botohej gjatë luftës. Pashë firmën time mbi kapak. Nuk dija se me çfarë fjalësh të mbushja boshllëkun që shkaktonte kujtesa ime e keqe. Por tashti fytyra e saj qeshte e tëra dhe me dorë tregonte saksinë me lulëkuqe në dritare.

Kur shoh «Kushtrimin e Lirisë» më kujtohen Afërdita dhe Kasiana tek kalonin fshatrave me çantë mbi shpinë, kur shoh dinamit më kujtohet Jorgua, kur shoh Gurin e Capit më del parasysh Zairi e kur vështroj lulëkuqe të njoma...

Tashti e njofta fare mirë, por fajet nuk i pati syri im e as kujtesa e keqe. Fajet i pat lufta me fletën e saj të vrazhdë.

— O Liri! Unë kisha dëgjuar se ti humbe spitalevë, më kanë treguar për ty gjëra të pabesuarshme, ngjarje tronditëse.

U nemitëm një copë herë ashtu si të mek një tronditje e fortë a një kujtim i mallshëm. Dhe në mendjen time u ndehën një nga një vitet e egra të luftës partizane:

«Isha këtu e tetëmbëdhjetë vjet më parë me yll në ballë, armë krahut e shokë shumë në fshatin tim. Sipas zakonit dolla nëpër baza të shoh shokët në ndjehen mirë, mos kanë ndonjë nevojë, fjalë a porosi. Bridhja si djal' i fshatit rrugë më rrugë e shtëpi më shtëpi, duke përshëndetur njëerëz me bujë e zë të lartë. Pas më ndiqte një çetë kalamanësh me kobure drrase brezit:

— Si të kam, o Teto Lenë? Si më je, o baba Tile? Pse s'na flet, moj Marë e bardhë? Ku të kam, o Bik i Ndrokës?

Mbërrita te teto Frosina. Oborri i madh; mbi krye pjergulla rrushi, mjaltë të ëmbël.

— Ku jeni, moj gra? A s'dilni, moj çupa!

Drang drung shkallëve, dora më shket parmakëve, zëri ushton odave.

— Teto Frosë, moj!

Muret e kthinat kthenin jehonën e zërit tim. E me

atë zë të plotë sikur desha të bëj të heshtë një zë të
hollë që ligjëronte në dhomën mbi shkallët.
Kështu desha unë, e fjala ime kumbonte, por sa u qasa
aty, sa vura këmbën në prag të dhomës e pashë brënda...
shtanga në vend. Zëri m'u pre. Kundrejt meje ndejtur
në kënd një partizane e re. Kish faqe të kuqe, mjekër të
mbushur, gushë të bardhë, dy gërsheta lakuar mbi gjoks
e një revole në brez. Më vështroi buzagaz sikur më py-
este përse e preva zërin; mendja ime ment fluturoi, por
sikur më ndaloi ylli që kishim në ballë. Unë heshtja dhe
desha që ajo të vijonte fjalën me ndodhinë që u tregon-
te shokëve përreth. Kapa me të dy duart anët e hyrjes,
e vështrimin tim të thellë ma preu muri i bardhë, pa m'u
kujtua poeti lab:

Pa le ta dëgjojmë një her' e dy herë
Fol, moj dallëndyshe, që këndon mbi derë,
Fol, moj dallëndyshe, se sa më vjen mirë!
Mos je ndonjë vajzë nga ndonjë vend i lirë?

Kjo ishte njohja ime e parë me Lirinë. Pastaj ishim
bashkë rrugëve të luftës. Dikur ajo më dha një copë bu-
kë e djathtë që e hëngra me një barrë shije, dikur më
mjekoi një elbth në sy, një herë, faqe meje, i tregoi ko-
misarit takimin tonë të parë dhe herën tjetër...

Na rrihnin italianët me artileri. Ishim në vreshtat e
Grapshtit. Ish buzë pranvere, dheu ish i lagësht. Gadi i
qullur. Kur pëlccisnin gjylet, veç predhave përhapnin
edhe llucë të llokotitur. Ndërsa isha shtritur pranë
Lirisë na erdh një gjyle fare afër. Në fillim një plasje
e egër, nga shpërngulja e ajrit u shëmbëm në bark. Koka
sikur më krisi e m'u ngjesh pas tokës. Por plagë nuk pata.
Veç dëgjova zërin e Lirisë.

— Se ç'pësova kështu. Një shuk lluce i kish përvë-
luar qafën, asgjë tjetër. Ja hoqa mënjanë gërshetat e
rënda, ja pastrova zverkun e ja lidha gushën me shami.
Dhe gjithë këto i bëja me kujdes dhe s'di sepse veç me
majat e gishtave. Pastaj asaj i'ra si të fikët, ja derdha pa-

gurin mbi fytyrë. Na u desh të largohemi, por vendi ish i zbuluar. U afruan shokët të na ndihni, po ajo më dha krahun mua, dhe zvarrë-zvarrë, duke ngarendur, e nxorra tej. Pastaj, sa herë e hasja, vështrimi i saj i dliur dhe i gëzuar më nënëqeshte me miratim. Më vonë Lirinë e hoqën nga radhët e çetës dhe i treguan një armik tjetër. Dëgjova komisarin që i thoshte:

«Armiku tjetër duhet luftuar me këmbëngulje, të huajtë do t'i nxjerrim nga trualli ynë po ai «armiku tjetër» është rrezik të na mbetet akoma nëpër këmbë. Unë u habita me këtë të folur e u çudita një ditë kur Liria në vend të më përgjigjej për çka e pyesja çeli çantën e saj të rëndë:

— Lufta ime vijon me fitore, — më tha, — ja robërit që më janë dorëzuar gjer më sot.

Dhe ngriti e ndehu lart një tufë hajmalish e perçesh të zeza. Si kaluan disa muaj, një plumb i ardhur nga larg më shpoi pulpën. Lirinë e gjeta përgjegjëse në spitalin partizan. Kishim një të tillë në mes të pyllit, në sallën e një kishe pranë një manastiri të vogël. Aty mban-te erë temjan e qirinj, jod e vaj të djegur. Kupa e kungatës na vlente si gotë, temjanica si kripore, petafijet si kuverta. Në kazanin e dyllit gatuhej gjella, por me gjithë këto senjorët në ikonat nuk dukeshin aspak të mërzhitur. Ishin shtruar atje nja tetë veta. Shëronim plagët më pak ilaçe, me kujdesin e doktor Pëllumbit, me shërbimin e fjalën e ëmbël të Lirisë dhe shoqeve të saja. Drektë hanim fasule, darkë «frikase me gjizë» dhe mëngjes kusurin e darkës. N'atë spital partizan kam njohur sa e çfarë lulësh kanë malet tona. Sa çelnim sytë në mëngjes ktheheshin vajzat nga pllajat e malit me dengje lulësh në duar, i vendosnin në tryezën e gjatë në mes shtretërvë. Atje përziejeshin ngjyrat e ylberit në qindra nuanca, mjeku zgjidhte lule për ilaçe, ndërsa salla kundërmonite në aromë. Një ditë kur më digjte balli nga zjarrmia e kur më dhimbte koka, m'u kujtua një mjekim i gjyshes: i kërkova Lirisë një lulëkuqe e ajo më dha një tufë të tërë.

E mbusha ballin me petale të kuqe, e vulosa me konxhet, të tjera fletë i përtypa në gojë. Për çudi koka m'u lehtësua. Tashti dit e për ditë Liria më dyndëte shtratin me lulëkuqe të njoma. Kur u zgjova një mëngjes ndjeva dikë që po psallte e qeshte mbi kokën time. Kur çela sytë vura re se më kishin mbuluar trupin me lulëkuqe. Liria po më qëllonte në ballë me një lulëkuqe dhe recitonte përmendësh vjershën e një labi. E kisha vënë në sedër që ta mësonte, se vargu i ëmbël, i ngrohtë dhe shqipëtar i përshtatej asaj vajze ashtu si flokët e saj të butë mbi ballin e gjerë:

Unë jam një arbëreshë, rroj këtu ne rëza
Një gjak e një gjuhë kemi me thëllëza
Pëllumb e sorkadhe jemi farefis
Kemi dhe shqiponjën, gjyshen e shtëpisë!

— E mësova! E mësova! — bërtiste ajo, — hap sytë se do ndrojmë fashet.

Një ditë erdhi batalioni ynë partizan në spital. Ajo ishte për ne një ditë feste e gëzimi. Bashkë me gjithë shokët e mi të vjetër unë njoha edhe një të ri. Ai dukej një djalë kapedan me mustaqe të holla e syzi. Mora vesh se ai ishte i fejuari i Lirisë. Nga dritarja i pashë të dy tok. Bisedonin në sheshin e vogël. Një çast më zu veshi sikur ai lutej që ajo të linte spitalin. Balli i saj i bardhë mori një pamje të rreptë.

M'u duk sikur biseda e tyre ishte e ashpër, sepse asnjëherë nuk nënëqeshi Liria. Asnjëherë dora e saj nuk përkiti të tijën. Po kur partizanët filluan të loznin kala, fytyra e Lirisë ndryshoi. Djemt e rinj qeshnin e kërcenin sa tundej sheshi e gjëmonte pylli. E ja, n'ato çaste kur djaloshi syzi hidhej e kalonte shokët, fytyrën e saj e mbulonte ngazëllimi dhe sytë e saj të ndriçëm sikur shkrepëtinin e dukeshin më të bukur.

* * *

Por një ditë më drekherë në pyllin tonë me ahe, krisën karthija të thata, një trokth i nxituar rrahu patozin e lagësht të korijes, shkrofëtinë kuaj, u çanë tumba dri-

zash, një drithmë e egër përshkoi sallën tonë, zëra armiqsh u dëgjuan përbri, kuaj të hasdisur u turrën përreth. Një çetë ballistësh na rrethoi e një zë i panjohur u kërcënua:

— Dorëzohuni!

Liria u dha te porta e spitalit. Një tufë flokësh i dridhej mbi ballë. Mbi këmishën e bardhë kish pika gjaku:

— Ej... njerëz, qëndroni! Gratë shqiptare, kur s'kanë armë, hidhen nga shkrepat, e armikut nuk i dorëzojnë. Por ne armët i kemi, asnjë çap përpara...

— Burrani breee, t'i zemë e t'i marrim rob.

— Ndonjë plumb ballit mund të marrësh, o faqezi!

— Kapeni bijën e bushtres breee, ulëriti zëri i çjerrë i aga bej Selfiut.

— S'ja dollët dot fushës me trimat dhe ardhët vjedhurazi në pyll të kanosni të plagosurit dhe gratë, ne jemi akoma shqipëtarë, ikni nga keni ardhur, në jeni të hurit dhe të litarit, hapuni se barutin të thatë e kemi.

— Kapeni bre, se e keni sonte.

Aga beu ngriti kamxhikun dhe e lëshoi me vrik. Një kalë i goditur mbi vithe u ngrit përpjetë dhe kalorësi ja tërhoqi frerën me forcë. Një armë vringëlliu në dorë të Lirisë.

— Turp, o bej i marrë, lumi ato vajza që të paskan prind.

Një grimë heshtjeje. Pylli sikur mbajti frymën, kreshtat shohin njera-tjetrën, tytat armikun dhe plagët në spital nuk dhëmbin më. Brënda dritoreve u ngrit zëri i një partizani kosovar mbetur me një këmbë:

— Hej, sokoleshë malit, sa hie të paska cullufja e ballit! Floku i ballit dhe fjala e zemrës, mos u tut o sokoleshë se plagët u mbytën dhe na jena këtu.

Veç të shihje atëhere ballistët e beut tek çuçurisnin kokë më kokë si hajdutë. Kokë më kokë e sytë përdehe e tytat përtokë, tytat përtokë e lotët për faqe. Njëri syresh çpërveshi buzët e lëshoi zërin e tij të ngjirur:

— Sikur s'vete, o bej, të ngatërrohem me gra, rah-

met pastë im gjysh, thoshte një fjalë: komiti që merret me gra e ka davanë të humbur. A nuk e sheh atë vajzë këkërisur, ta lëshon ballit dhe përpjetë të nxihet oxhaku: I biri i Jonuzit u vra nga një çupë. . .

Beut kumandar nisi t'i mavijoset fytyra, sytë iu bënë gjak dhe buza iu var.

Se kaq trimëroshe ishte fjala e kësaj partizaneje, kaq e ëmbël dhe kaq e shtruar, kaq e fortë dhe kaq me duf, sa besa po edhe katili më i pabesë do t'i vente gishtin tëmthit.

Një taborr me burra u mund nga trimëria e një vajze.

Drizat e pyllit u çapluan përsëri, trokthi u ndje sërish dhe ja zëri i Lirisë në shtegun e malit:

— Hej burra, ndaluni, ndaluni! hej burra mos ikni, le-
reni t'ikë veç ai bandit. Hej djema ejani ndër ne!

Por ata nuk u kthyen. Veç vonë, pasdite, u gjëndën tri pushkë hedhur viseve. Pushkë viseve dhe gjurmë anëve.

Pas disa ditësh plaga m'u mbyll dhe ika nga spitali. Lirinë nuk e takova më. Por ja sot, pas tetëmbëdhjetë vjetësh po dëgjoj zërin e saj të njohur. Unë i lutem të tregojë për kohën kur u ndamë, por asaj i vjen zor. E shoh se i vjen rëndë të flasë për vete por unë nuk i ndahem se dua që vajzat tona sot të dijnë sadopak si vojtën dhe luftuan partizanët në male.

— Në Tendën e Qypit luftuan edhe të plagosurit edhe të sëmurët tanë. Kjo nuk ishte luftë, ishte një kacafytyje e rreptë me një armik të egër. Ajo betejë ishte një nga majat më të larta të trimërisë shqiptare. Në një çast aty u gjenda pa ndjenja. Një granadë e armikut ma griu trupin e ma bëri shoshë. Për çudi duart dhe fytyra nuk m'u qëlluan. Veç sytë i kam edhe të dobët. Dit e javë nuk u përmenda. As dija ku isha e as dija se ku më çonin. Kur erdha në vete nëna ime më rrinte mbi krye. Zemra e saj prej prindi i kish treguar rrugën dhe më pat gjetur. Në spital të Marenës ishin gatitur për operim. Sa mbrijta, mjeku provoi gangrenën me majën e thikës. Por pulpët

më dhëmbën. Dëgjova mjekun që thirri i gëzuar: — Higeni sharrën nga zjarri.

Filloi mjekimi me ilaçe. Fasha këmishët, jod rakinë. Në zemër kurajo dhe durim. Trupin e kisha plot plagë. Kur lëvizja më dukej sikur me mijra gjelpëra më shponin në tru. Sa herë të kam kujtuar ty atje, sa herë më shkonte mendja tek lulëkuqet, te vjershat, te spitali i vogël i kishës. Mbaj mend se në përçartin tim të thërrisja me emër ty dhe gjithë shokët e tjerë, sillja ndërmend plagët tuaja, pyesja për juve korrierët që vinin nga larg, u dërgoja përshëndetje e prisja përgjigje. Juve ishit shumë larg.

Pas disa javësh u bëra më keq. Më vunë në një vig e sërish në rrugë. Nëna më vinte pas. Duhej vajtur në spitalin e Gramozit për një operim me vegla të holla, për plagë të thella. Por duhej kaluar shteg më shteg e mal më mal, në rrugë të thepisura, nëpër avusha e pyje, në prita t'armikut.

U jam mirënjohëse përjetë shokëve partizanë që më mbajtën në vig kaq dit rrugë. Kur mbrijtëm në Shkumbin, rrjedha ishte e turbullt dhe e rrëmbyer. Urë nuk kishte, nëna duhej kthyer, ajo nuk desh të më linte, po me zor e bindën. Filloi kalimi. Katër veta mbanin vigun, dhjetë shokë të tjerë ecnin krah të parëve. Ktheva kryet pak më një anë dhe pashë dallgën e turbullt të lumit; mendova se më bënë sytë pa zgjata dorën. Pëllëmba më zu n'ujë. Mbi faqen e ujrave dukeshin veç kokat e partizanëve, duart e tyre të forta dhe vigu im i rëndë dhe në bregun që lamë, nëna ime e çashtërt qante e ulërinte me të madhe:

— Bijëëë! O bija e imeeee!

Atë klithmë të dhimbëshme e rrëmbeu vala, e mori gryka e Shkumbinit, ja dha jehonës, dhe zëri ushtonte gjithnjë:

— Bijëëë! O bija e ime!

Ajo brithmë më sëmboi e më dhëmbi më shumë se plagët. Me zor e mbaja veten, pastaj gropëzat e syve m'u

mbushën e nëpër sytë e mbytur në lot shihja qiellin e kuq që ndehej e lëkundej si në tallaz.

— Po qëndro, o Liri, i fola vetes, mos u ligështo, zemrën lart. Me vajtime nuk i falim asgjë atdheut; do shkojë rrëke djersa dhe gjaku dhe do të vijë agimi për ne.

Në spitalin e ri më pastruan plagët një nga një. Nga trupi mund të nxirren shumë cifla hekuri aq sa mund të kenë hyrë, por nuk ma merrte mendja kurrë që nga trupi im të delnin aq cifla kocke! Pastaj atje më ngjau diçka e papritur. Një mbrëmëherë hyri në spital partizani Petro Mishi. Ti mbase e di, (këtu Liria uli kryet), që unë me të kishim lidhur një fjalë, ishim të fejuar. Isha në shtrat mbuluar me kuvertë e veç kryet kisha përjashta. Ai u vërsul drejt meje se vinte nga larg. Më mbyti me fjalë, desh të më jepte kurajo, më pyeste, priste përgjigje. Po përgjerohej për mua. Por duhej marrë një vendim, duhej thënë diçka e ashpër, por e vërtetë. Dhe kur djaloshi po mbante frymën, kur ai po çaplente sytë, unë, duke ja mbajtur dorën, i fola thjesht e ngadale:

— Ne jemi shokë lufte dhe kështu do mbetemi përgjithmonë, ti s'duhet të mendosh më për mua. Unë jam për ty si gjithë shoqet e tjera. Trupi im është grirë nga plagët. Duke të përzënë sot, unë po i çel vetes një plagë të re dhe dije mirë se kur të përzë... të dua më shumë, por... kështu i dashuri im, vëllaj im!

Në këndin përtej një partizan sovietik, ish rob lufte, shfrynte me urrejtje:

— Eh, vojna, vojna!

Sa rëndë qënka të dbosh atë që dashuron, të përzësh ëndërat prej vajze, të largosh kuptimin e jetës, jetën vetë! Por ngushëllova veten se ëndërat e rinisë sime ja fala atdheut.

Kur mjeku hyri në sallë, iu desh të nxjerrë për krahu djaloshin partizan. Të gjithë shokët heshtën asaj dite; edhe ata që ndruan plagët shtërnguan dhëmbët e nuk nxorën fije rënkimi. M'u duk se mbahej zi për çka më ndodhi mua. Por unë nuk u përkula, nuk ja lëshova

veten lotëve dhe dëshpërimit. Mbajta kryet lart si partizane dhe ato që i thashë vetes atëhere i përsërit gjithnjë:

Vajzat iliriane kthiseshin vullnetare në themel të kësh-tjellave, dikur herëmotit. Dhe nëse rinia ime, ëndërat e mia prej vajze, shpresat, dëshirat, gjithçka e bukur dhe krenare ish apo është tek unë, nëse të gjitha këto u vunë në themel të Shqipërisë së Re, unë tashti ndjehem e lumtur.

Por ato kohë kaluan. Me gjithë plagët e rënda, unë u shërova. Veç e kam zor të qëndroj më këmbë. Që pas çlirimit e tëhu po rrit fëmijët e atdheut. Qysh atëhere mblodhëm plot të tillë. Kishin mbetur rrugëve pa prindër e pa njeri. Më von erdhën edhe të tjerë. Jetë kjo. Shih këtë album të madh fotografish. Këtu i mbaj gjithnjë fytyrat dhe kujtimet e tyre. Nuk di si jam sjellë me gjithë ato vajza e djem, sepse të rritësh dhe të mësosh kalamanj e t'i bësh burra dhe gra të denja, është punë e vështirë. Por di mirë se «fëmijët e mi», (këtu Lirija i mëshoi zërit), janë në të gjithë anët e atdheut. Ka mjekë, mami, inxhinjerë, agronomë. Një, varg i tërë. Ja, tre syresh nesër martohen. Prandaj po i uroj me telegram. Pas disa ditësh do të vijnë me nuset e tyre, jam e sigurt. Dhe kështu thellë në veten time ndjehem e lumtur. Unë rroj me gazet e tyre, me shpresat, dëshirat dhe ëndërat e tyre.

Kur u ndava nga Liria, ajo më dha një tufë lulë-kuqe. U ngrit sa u përshëndoshëm dhe ndërsa unë po ikja, ajo vu të dy duart mbi albumin e madh.

Fryn veriu

Dy shqiptarë po grindeshin në bregdetin e Barit. Ata qëndronin kundruall si dy deshinj kur gatiten t'i sulen njëri-tjetrit. Njëri ishte djal' i ri, tjetri plakosh, kurse një i tretë, mesoburrë, me rroba e kapele të bardhë, i unjur në fron me gojën gjysmë çelur dhe vështrimin tej në horizont, qëndronte i përngrehur sikur kish para dentistin me darë në dorë.

Plakoshi tundte bastunin e i drejtohej atij që ishte ulur:

— Të futën në thes kuqalashët, o Hasan Brana, kaq e pate. Por ktheu sa nuk është vonë, ktheu se more veten më qafë, ktheu se...

Dhe midis plakut dhe djalit nis një bisedë e ashpër, një shfryrje dufi e inati, një e folur me thumba, me grushte të mbledhur. Pastaj ata e ulin zërin që ta ngrej në përsëri dhe prej inatit u dridhen gjunj' e buzë.

Por i uluri në fron nuk çel gojë, ai vështron tej nga lindja dhe mendohet. Ngadalë ul sytë dhe sheh fytyrën e vet mbi një copë det. Duket i hequr dhe i tretur, rrudha të thella, dhëmbë të rënë, një mjekër e përdalë, sy që pasqyrojnë sëmundje dhe në kokë vetëm pak flokë si ato qimet që ka pula kur i heqim pendët.

Por në shpirtin e tij gjëndja ishte akoma më e rëndë: atje po i përfytesthin një varg i tërë kujtimesh e ndjenjash, turp e pendim, mall e frikë. E të gjitha këto i kishin çelur një trazi përbrënda që nuk e linte të qetë or' e çast.

Edhe shtatëmbëdhjetë vjet më parë, Hasan Brana, ballist, kish zbritur në këtë skelë, të huaj. Ikte nga at-

dheu atëhere me grykën e pushkës tatëpjetë i ndjekur nga mundësit.

Dhe ndërsa dy shqipot e tjerë vazhdojnë të zihen duke u sjellë anës detit, Hasan Brana rri e mendon, rri e vret mendjen, rri e gjykon veten:

«Do të kthehem në shtëpi kokëbardhë e fagenxirë. Dhe me të mbetur fill me tim bir, do t'i hapem atij, do t'i tregoj një për një fajet dhe vojtjet e mia. Ja kështu do të bëj, do t'i zgjedh fialët një nga një, një nga një:

Tetëmbëdhjetë vjet më parë, o bir, ti ishe fëmijë pesë vjeç. Unë i qetë ngisja pendën nd'arë, yt vëlla, Bardhyli, vinte pas brazdës duke nëmëruar kokrrat e misrit. Ishim njerëz të punës, ishim të varfër, mbrehnim kaun me lopën tonë, bënim punët e robit dhe hanim bukën e zotit. Njeriut s'i binim më qafë, pa kamje ishim, por të dhëmshur gjithnjë për njerëz e bagëti. Ti ndaje me lypësit krodhën e bukës, ti ushqeje harabelat ndënë dritaren tonë, dhe mua fatkeqit kur të shihja kështu, më këndonte zemra e më ndriste fytyra. Po ardhi një ditë e nëmur, një aga i pasur më ra pas, me gjuhën e tij të mprehtë, me shkollën e madhe që kish, më yshti, më bëri për vete. Ishin vitet e luftës që shkoi. Unë iu nënështrova atij, ai m'i shau partizanët dhe unë i shaja. Ai më lëvdoi Ballin dhe unë e lëvdoja. Zëri ish i imi, po avazi i botës. Ai njeri i lik ma ushqe trurin me urrejtje dhe mëri. Ai më bindi se «Kacakët e malit do na prishin nder e atdhe, besë e flamur»!

Nga fshati ynë shumë djem dollën partizanë; unë e dija se fqinji ynë Syrja Dapja ishte nxitës i këtyre punëve. Dhe ditë për ditë zihesha me Syrjanë, ditë për ditë sherr. Kur ja, një natë edhe yt vëlla Bardhyli iku partizan. Ah, e mbaj mend mirë! Ai mëngjes i mvrejtur sikur u bë lajmëtar për prishjen e shtëpisë sonë. Hundë e buzë dolla nga rruga e malit, kisha një hu thane në dorë dhe ma merrte mendja se do gjeja Syrjanë mb'udhë. T'i heq një dru të mirë, mendoja, t'i heq një dru të shëndoshë, që ta mbajë mend jet e mot. Dhe ja Syrjai

më doli përpara, Filloi grindja si ngahera, jo ti jo unë, jo të bardhë jo të kuqe, jo me yll jo pa yll, gjer-sa më hipi gjaku në kokë. Huri im u ngrit lart dhe qëlloi. Qëllesa nuk u nis e fortë (po ndofta dhe ish) dhe e go-dita Syrjanë pas veshit. Për çudi ai ra pa frymë përtokë. Diçka i gurgulloi pas grykës, por unë ktheva kryet pas se kisha frikë nga gjaku. Dhe sa ra muzgu, e zvarrisa thellë në pyll, e varrosa, ndeza zjarr mbi varrin e tij dhe i zhduka gjurmët. Dije pra, o biri im, se vrasësi i Syrjait jam unë. Askush s'e mori vesh këtë, askush nuk e di, pra dije ti i pari. Më tej mora armën dhe dola ballist. Men-doja atëhere se kështu punoja për atdheun, luftoja për të ardhmen tuaj, për strehën tonë të qetë. Lufta kaloi e ashpër fort. Unë ballist dhe yt vëlla partizan. Dhe veç pak ditë ka që mora vesh se Bardhyli paska rënë në luftë asaj kohe. Unë e dija të gjallë atë, dija të gjallë edhe nënën tënde, gruan time. Unë, o bir, isha larg, shu-më larg.

Ish një vjeshtë e nxirë kur grupe të çakërdisur ba-llistësh, si ushtria e Xhevitit dikur, të trembur, të uri-tur, me duar të gjakosura, hipnim varka e kaike dhe ku sytë këmbët, si gallofët ndër mjergull, merrnim arrati-në nëpër detin e mbarsur me furtunë. Isha edhe i ri atë-here. Isha i egër si n'ethe, me kokën e fryrë nga zjarret e kohës. Në muajt e parë që ndejtëm në Itali, krerët ta-në na mbanin fjalime të zjarra, ne moralisht nuk jemi të mundur, na thoshin, na betoheshin për engjuij dhe shenjtorë se kthimi ynë në atdhe ish punë ditësh. Pastaj na futën nëpër kurse e shkolla, na mësuan si të qëllojmë me thikë, si të prishim ura, si të vrasim më lehtë njerëz, na mësuan të hidhemi me parashuta. Por dalngadalë unë fillova ta ndjej veten të huaj midis atyre njerëzve. Ata nxitoheshin të ktheheshin në atdhe që të merrnin çifli-gjet që patën lënë, ata nxitonin për ofiqet e humbura, për nderet e pallatet. Një ditë më ardhni radha të vija natën në Shqipëri. Por unë nuk pranova. Nuk shkoj natën si haj-dut në atdheun tim, u thashë, jo, nuk shkoj. Atëhere ni-su ditën, më thanë, nisu se trekëmbëshi të pret në Tira-

në. Dhe frikën e atij trekëmbëshi unë e kisha me të vërtet. Prandaj mora sytë dhe kapërceva një det tjetër. U hodha në Libi. Në një fermë të largët, thellë në shkretëtirë, gjeta një punë të vogël. Vjete e vjete me radhë nëmëronja arka e varela me hurma. Ndënë një diell që zhuriste, ndënë një vapë mbytëse, unë kam vojtur si gjarpëri ndënë gur. Sa herë atij mërgimi shkruaja letra për ju! Por unë kurrë nuk guxoja t'i nis ato letra, sepse kisha frikë mos pësonit gjë juve.

Në Libi, punëdhënësit e mi, ishin italianë. Ata rronin mirë, në baranga dërrase të rrethuara me vello të bardhë. Kish edhe midis tyre njerëz të mirë. Shpesh më ndihnin sa u mundej, më mësonin gjuhën e tyre, më jipnin libra. «**Nostro povero albanese**» më quanin midis tyre e gjithnjë «**povero e povero**».

Në atë vend të shkretë pashë vojtje e varfëri të hatashme; pashë vendasit zezakë që vdisnin uri, pashë të tjerë që vriteshin ndër luftra fisesh. Atje dëgjova për «**Osmanë e Hasanë arnautë**» që dikur në kohë të Turqisë kishin lënë andej nam e trimëri, emër dhe lëkurë. Kockat e tyre edhe nuk ishin tretur ndënë kum. Dhe atje në Libi, duke parë gjithë hatanë e vojtjes dhe të varfërisë, zemra ime filloi të mblidhet shuk. Bukën e hidhur të mërgimit e haja përzjerë me lot. Më vinte mendja ndër ju, në strehën tonë, te Sivaku ynë, te lopa Balashe, pa bija përmbys e qaja duke i rënë kokës me grushte e thërrisja si i marrë: ku je, o hiri i vatrës sime, ku je, o delja Bejkë, o parmendë e gjyshit! I mjeri unë lashë grua dhe shtëpi, i flaka tej fëmijët dhe mora arratinë! Në fëjeva le ta gjej me njerzit e mi, u bëra vrasës të më dënojnë. Sikush e mbush vetë kupën e tij, për të mirë a për të keq. Edhe unë e mbusha kupën time plot e me majë dhe duhej që vetë ta pija. Dhe ja tashti jam i sëmurë, kam kantandisur një gërmadhë e Hasan Branës, jam një zhele e grisur, që i kthehem atdheut, lashë në mërgim forcën dhe bukurinë e shtatit, lashë faqet e kuqe dhe dhëmbët e para me gjithë aparllëkë, lashë qetësinë e shpirtit e pas

m'u ngjit një krupë e keqe që nuk më ndahet as ditë as natë. Koha që kalonte, në vend që t'i vinte bar plagës si-me, ajo e bëri më keq. Më kapte tmeri e më ze akoma kur kujtoj vrasjen që kam bërë. Sa lot kam derdhur në mërgim, sa lot! Se kush mërgoi e dëshëroi sytë e fëmijëve, kush la tokën e pleqve, kush brodhi si qen nëpër rrugët e botës, veç ai e di ç'është boshi në gjoks e dënosa në grykë. Më dukej sikur humba për gjithnjë, si sopata pa bisht. Një vit tërë kalova aty me ethet e verdha. Ç'kam vojtur atëhere, edhe varrit do t'ja tregoj. Po kur më kaloi ethja m'u ngjit një sëmundje tjetër që e kam akoma. Fillova ta ndjej veten të prerë, të ronitur, të mër-zitur, pa gëzim, pa shpresë. Fillova t'i mbaj sytë në ha-va, fillova të mbetem si i kthisur pas barangës. I zymtë dhe buzëplatur rrija shpesh e nëmëronja rahjet e zemrës, lidhja duart prapa e ja fshihja diellit, ja fshihja hënës, jua fshija njerëzve. Dhe të tjerët nuk e dinin pse i fshih-ja ato duar. Më shpunë tek mjeku. Ish një italian i gjatë me sy prej gjykatësi. Ai më pa mir' e mirë, më pyeti gjër e gjatë, më dëgjoi me nge e pastaj tha: «O shqiptar i mje-rë, të paska ligur dëshpërimi e malli, qënke plakur para kohë, po vijove me këtë gjëndje do lësh kockat këtej me siguri. Pajtohu me vendin tënd, o njeri, hiq nga mendja egërsitë dhe mërinë, jepi vetes paqe e qetësi, përndryshe ke mbaruar». Unë e pyeta: Po çfarë kam, o doktor? Vuan nga një farë melankolie, më tha, euh sa ka në botë me këto hallet e tua!

Një prift katolik më këshilloi një ditë: «Bëhu i kri-shterë, o njeri, e zoti do të të japë ballsam për zemrën tënde.» «E çfarë del nga kjo» i thashë unë. «Muhameti i la dhunën kalifatit, Krishti la shpresën, mirësinë dhe fjalën e urtë.» «Po unë jam bërë synet o padre.» «S'ka gjë, se në të pagëzojmë.»

Por as pagëzimi që kreuva, as alipsanet që putha, as temjani që dogja, as hënësja e as bekimet që mora, nuk më shpëtuan dot.

Shpesh herë hapja radion. Kur dëgjoja nga Tirana devollçen tonë më ngrihej zemra peshë. Më dukej si-

kur bridhja çukave e gërxheve të Moravës, më dukej sikur shihja lumenjtë tanë duke gurgulluar, më dukej sikur dëgjoja zërat tuaj.

Ndërkohë pranë barangës sonë ardhi një djalosh i ri. Ai ishte i huaj atje. Ish lëkurëbardhë, por jo italian. Ai m'i nguli sytë mua e më vështronte me ngulm. Dhe m'u duk se syt' e tij më flisnin shkoqur. Unë nuk dija se ç'ishte ai, po kur dëgjoja që më foli shqip iu sula sipër dhe e mbështolla në krahët e mi të dobët.

— Ej Hasan Brana, — më tha, — mezi të kam gjetur!

— Hasan Brana? Po ku më njeh ti? Kush je ti?

— Të flas me dorë në zemër, të flet mëmëdheu, Hasan, — ma pat ai. — Ti je ndër të pakët njerëz të gabuar që mbete këtej. O Hasan, i jati i Skënderit dhe Bardhylit, a nuk është kjo fotografia jote?

Një thëngjill tjetër u vu në zemrën time. Pas tetëmbëdhjetë vjetësh unë dëgjoja fjalën «atë». Shpejt ktheva sytë prapa. M'u bë sikur aty do shihja doçkat e tua si dikur, kur mundoheshe të më kapje gjunjët. Por djaloshi shqiptar ishte i hollë, i shkathët si dre, i zgjuar si shqiptar. — Mos korit veten, o Hasan, agronom Skënder Brana nuk është më kalamani, ai është burrë si ti e si unë, të flet me gojën time e të kujton se kjo rrugë që ke sot, është rrugë turpi.

— Por ç'do ti nga unë, more bir, përse ke ardhur gjer këtu?

— Unë kam ardhur që vendi ynë të ketë një armik më pak e një shqiptar më shumë.

Dhe për herë të parë, o bir, mësova se Bardhyli ka rënë dëshmor, nga ai mësova se nëna jote dhe im vëlla, kanë vdekur, nga ai mësova se ti je gjallë e shëndoshë e je bërë agronom i fshatit. Pastaj djaloshi asaj dite nxori një revistë e çfletoi e më tha: Pa lexo këtu. Vura syzet, po ç'të shoh! Gjallë fytyra ime kur isha i ri. Edhe pa e lexuar më poshtë unë të njoha, o biri im.

«Skënder Brana duke marrë diplomën e agronomit».

E ruaj edhe sot këtë revistë, e kam larë me lot atje në Libi.

Që të nesërmen u nisa me djaloshin për në Itali. Ai punonte në legatën tonë në Romë. E pyeta për emërin e tij, e më tha: Quamë me emrin e djalit tënd. Dhe sot e kësaj dite unë e njoh për Skënder atë djalë sqimatar që erdhi gjer thellë në rërën e Libisë për të më hasur mua. Dhe tashti kur rri e mejtoj këto fjalë, ky djalosh shqiptar është mbërthyer në zënkë me një bej ballist këtu në portin e Barit...»

Hasanit iu duk se bash këtu po i fliste të birit.

Por ngadalë mjekra iu mbështet mbi gjoks dhe nga gryka i doli një rënkim i ngjirur. Mendimet e tij iu ndalën në plagën e shpirtit të vet. «Ah Syrja, Syrja, ç'të bëra unë Syrja. Por a do t'i pajtoj dot gazet që më presin me vrasjen që kam bërë?»

Dhe deti shushurin, e korbata krakarijnë mbi direkë anijesh, e Hasanit zë e i dridhet cipa e lukthit.

Tashti, dy shqipot që ziheshin i janë qasur Hasanit. Të dy nuk e vështrojnë njëri-tjetrin e sytë i kanë gjak të kuqe. Plakoshi e ngriti zërin:

— Ej Hasan Brana, eja në vete, ne do të kthehemi me nder në atdhe, ti...

Po Hasani nuk i përgjigjet. Ai sjell ndër duar kapellen e tij të bardhë. Pastaj dalëngadalë nxjerr nga valixha një gërshtë të vogël, pret me të strehët e kapellës e i hedh në det, dhe ja, Hasan Brana, me takije të bardhë shqiptarë në kokë, është gati.

Mbrëmje plot zhurmë në portin e Barit. Tej nga malet skuqin retë, Hasan Brana pret të niset. Me sy të njomur ai sheh detin që e ndan nga atdheu.

«Ja, tashti po perëndon dielli mbi Moravë, është pranverë, mbi tërfil po hidhen qingjat e njomë, ajri është i vakur dhe qielli i larë. Qielli i mëmëdheut tim! Ja tek është! Ja ku e shoh që këtej, ja si po hiroset!»

Përkrah, djaloshi shqiptar i rreh supin dhe i nënë-qesh. Plakoshi po kollitet aty pranë:

— Të futën në thes kuqalashët, Hasan, kaq e pate, nuk durove dot, unë i lava duart, unë...

Por Hasani nuk dëgjon më. Ai ka rënë në krahët e Skënderit, përqafohen sa u kërcasin kockat.

— Po ti, o bir, nuk do të vish në atdhe?

— Ah, jo, unë do të qëndroj edhe më, ma merr mendja se ka edhe Hasan të tjerë nëpër shkretëtirë. Hajt të qoftë rruga e mbarë!

Motobarka çan detin drejt lindjes. Për herë të parë pas shumë vjetësh Hasan Brana dëgjon shumë zëra që flasin gjuhën e tij. Po kthehej pas shtatëmbëdhjetë vjetësh por të papriturat që e prisnin në shtëpi, ai nuk i shkonte në mend kurrë.

Dalngadalë, në agim, u duk bregdeti jugor i Shqipërisë. Deti mavi në të gjelbër, shkëmbenjtë e kuq që lëshojnë një dritë të trandafilte mbi ujrat e kulluara, lesh-terikët jeshilë i shplan vala e shkumbëzuar në kum, bokërimat xixëllojnë nëpër valët. Gjelbërojnë ullishtat e Vlorës, qesh Tomori festebardhë.

«Ah, ku je o atdheu im, atdhe i bukur, atdhe i gjelbër, me kurora shkëmbënesh të rreptë, me kreshta pyjesh, i mbytur në dritë!».

Hasan Brana ndjeu t'i mbahet fryma, gjunjët iu prënë, u vais mbi një tufë litarësh dhe ja krisi të qarit.

Se mund të kesh parë botën e tërë, mund të kesh njohur pallate e qytete të ndritur, sot t'i kesh parë dhe nesër t'i kesh harruar; mund të kesh rrojtur shumë mirë a shumë keq në mërgim, gjithçka mund të kesh bërë në dhe të huaj, e prapsepapë të gjitha mund të të shlyhen nga kujtesa. Mundet.

Por... kur të del para syve Shqipëria, mbush gjoksin me ajrin e qiellit tënd, sodit malet e ashpra të shqiponjave, sheh lumenjtë e tu të shkumbëzuar, ndjen erën e tokës ku linde, sheh baltën e hidhur ku njohë jetën dhe urinë!

A e di si do të të gufojë zemra?

E a do mbahesh dot pa qarë?

Jo! Kurrë! Kurrë në ke lindur shqipëtar!

* * *

Shpinë kërrusur e mendjemarrë, Hasani po i afrohet fshatit të vet që nga ana e korijeve.

«Ja Rëzët e Moravës, ja Rahu, ja Izvori».

Atij iu drodhën gjymtyrët dhe një gulsh avulli i nxehtë sikur ja mbylli grykën. Psherëtiu e bëri përpjetë. Edhe pak rrugë, ndonjë bulë djerse në ballë, një dhëmbje e vogël në këmbë dhe ja, arrijti.

«Minjollat e Rahut qënkan rritur, ja edhe «varri» i Syrjait, trualli është bërë lëndinë, një baloshe qënka rritur mbi të, nuk njihet asnjë gjurmë».

Para syve të Hasanit ndehet një si re, pastaj reja zë e lëkundet, zë e dridhet si zheg, pastaj sqarohet fare e Hasani kujton dhe sikur e sheh ngjarjen ndënë një qiell sapo të larë nga shiu. Por ai nuk do që ta kujtojë «atë», kafshon buzët e përpjek këmbët e kur ndodhia i ngulmon gjithnjë para syve, ai rreh kryet me grushta, çjerr gjoksin e rreh fytyrën, rënkon si një derr i goditur e i duket sikur e kanë shkuar në hell dhe e sjellin përmbi prush.

* * *

Po priste djalin Hasan Brana në oborr të shtëpisë së vet: kurrizin e mbante gërmuq, i dridheshin gjunjët dhe i bëhej se po e shanin gurët e njohur të oborrit, dërrasat e portës, pragu i gurtë. Veç një plep i ri kundrejt hyrjes dukej sikur e shihte me habi këtë njeri të porsaardhur.

Ish sulur tashti fshati i tërë dhe i uronin ardhjen. Pleq e moshatarë me «qoft e shkuar», të rinj të panjohur pak të shkujdesur, çupa e nuse të reja me «misedardhje», si nuk kish qënë zakon asaj kohe. Shumë vështrime erdhën t'i rëmojnë sytë Hasanit.

Djali i tij, agronomi i fshatit, ndodhej larg në fu-

shë. Me të dëgjuar lajmin, ai shtangu në vend, kafshoi buzën e poshtëme dhe filloi të kutullojë sytë sikur maste diçka në hapësirë. Me këmbët e ngulura në tokën e butë, ai vështroi sy më sy të gjithë bujqërit anë e mb' anë. Trëndafili i kuq që mbante në dorë iu drodh gati t'i rrëzohej. Era e stinës fryu me vrull, hodhi përtokë lule kumbullash, flakëroi tutje driza e gjëmba; përsëri shkundi lule e sërish përshkënditi ferra e driza. E hijet e reve të vogla rendnin mbi ugare e dielli mbulohej e delte prapë, pa fshihej e sërish nxirrte krye.

— Babai! Babai im, qënka gjallë?

Faqet e djalit qenë zverdhur. Atij s'i mbeti pikë gjaku në fytyrë. Një trazi e pështjelloi e iu bë sikur gjaku i mbledhur në gjoks e furia që i lëvrinte në kokë, po mbanin këshillë.

— Qënka gjallë!?

Dhe fytyra e Bardhylit, të nënës, të xhajës, sikur jepnin e merrnin midis tyre dhe vetë atij iu prenë gjunjët dhe iu zu fryma.

Si erë e marrë, agronomi i ri kaloi nëpër fshat, u turr nëpër shkallët e shtëpisë dhe ja, në mes të miqve, i ati.

«Medet si qënka katandisur! Si një div të shëndoshë e shpatullgjerë e mbaj mend unë; dhe nga kjo fytyrë e dashur paskan mbetur veç sytë».

Dhe koka e djaloshit u pështet në parzmin e Hasanit.

— O atë, o atë, të dija të vdekur!

Gjindja heshtën, por mendja e Hasanit punonte si n'ethe:

— «O zot, të qofsha falë, për fajet e mia më dhe arratinë, por djali më qënka bërë burrë, fytyra i ndrit nga shëndeti, me shkollë të madhe djali im, i veshur bukur djali im, burra e pleq ma nderojnë».

Vonë natën, kur miqtë u larguan, mbeti aty vetëm një i huaj. Nga fjalët, Hasanit kuptoi se ai ishte njeri i qeverisë.

— Kabull mikun, shoku Hasan, por këtë shtëpi unë

e kam pasur si timen. Me Skënderin kemi shkuar si vëllezër. Unë ju përgëzoj për rrugën e re që zgjodhët dhe u ngjatjetoj si një burrë të nderuar. Kohë të turbullta ato të luftës e, si thotë fjala, nëpër mjergull zor se e gjen njeriu rrugën e drejtë. Por ajo kaloi. Ato kohë e faje janë shlyer; bile bile edhe ndonjë që ka kryer vrasje asaj kohe, tashti është falur dhe ligji nuk e ndjek më. Hajde bromp, xha Hasan, të paçim sa malet, të kristë shtëpia në dasmën e djalit!

* * *

Pas kaq vjetësh Hasan Brana ra të flejë nënë strehën e tij. Por gjumi nuk e merrte. E sa mbyllte sytë i bëhej sikur nga skutat, nga dritaret, nga kllaniku, ndihej zëri i Sanijes, hieja e Bardhyllit. Pastaj brofte e çelte qerpikët: errësirë, në shtëpi heshtje. Jashtë ndiheshin ujrat e penguara të mullirit përtej, ndihej era që frynte, drurët që tundeshin. Po i dukej nata e gjatë si prej dimri e shtrati i bëhej si të qe lesa me purteka ku rrahin misër

Në mëngjes u çua herët e doli në dritaren e çardhakut.

«Sa shumë qënka rritur molla e bredhi që mbolla vetë atij moti! Shtëpisë i qënkën vjetëruar strehët, djali i ka ndrequr bukur dy odat lart, edhe ndonjë tra do t'i ketë shkuar pullazit. Po, pa dale, kush troket në portë? Ja Skënderi, doli, po heq llozin, ja, e çeli kanatën. Oj! Ç'është kjo?»

Një vajzë e re, veshur bukur; flasin ngadalë e sikur ajo më shumë rrëmben mendimet e tij. Në llërën e saj të bardhë një orë e vogël ari. Ata hynë ndënë pjergullën, djaloshi ngriti dorën e bëri që Hasani të kafshojë buzën e poshtëme. Ai u spraps, por si duket Skënderi vuri re tymin e cigares që delte nga dritarja dhe i foli:

— U, ngrite, baba?

Tashti të tre janë ulur në stolin e gjatë në kopsht dhe zemra e Hasanit rreh nxituar. Ai më shumë i mori me mend ato që i tregoi i biri. Pas shumë e shumë vje-

tësh, Hasanit ze e i çelet zemra e fytyra, e ndjeu të afërt atë vajzë, iu duk e dhëmbshur, sepse e mallëshme e ëmbël dhe e dashur është ajo ndjenja atërore që gëzon prindi për nusen e djalit.

— Tashti, baba, jemi të fejuar, por nusja vjen dëndur në shtëpi e më ndihmon; nusen mund ta quash Fatime, por ne e thërresim Fati, kështu e quan edhe mëmë Selvia; Fati ka mbaruar shkollën në qytet, është mësonjëse këtu...

— Mëmë Selvia?

— Pse çuditësh, baba, Fati është vajza e Selvisë, e të ndjerit Syrja.

Tashti Hasani është përmbysur në fron dhe e ka humbur mëndjen fare.

— Babaj nuk të njohu, Fati, është bërë shumë i ndjeshëm.

Por fatziut i ushton shtërngata në shpirt, atij i ofshan gjoksi, i duket se një plagë e rë iu hap përbrënda. Ngadalë, ngre kryet, por vajzën nuk e sheh dot në sy.

«Ah ata sy, ata sy janë lutës, ata kërkojnë mëshirë, ata janë vetëm sytë e Syrjait. Ajo mbase e ka harruar të jatin, në mos fare po këtë çast ajo nuk e mendon, në ballin e saj të bukur nuk duket asnjë hie, në faqet e saj të bardha s'ka asnjë vijë të rreptë. Po unë? Si ta harroj unë? Ah, Syrja, ç'të bëra Syrja; si qënka bërë kjo punë kështu?»

— Mblidh vehten baba, baba...

Po e thërriste «atë» çupa e të vrarit.

«Po përse sikur vajza u zbeh në fytyrë? Pa shiko, po i vjen trazi».

Hasani u gëlltit. «Nusja do të jetë e rëndë, medemos kështu do të jetë. Ja, pra, qënka përzjerë gjaku, im me atë gjak që e bëra të derdhet».

— U trashëgofshi biro, zoti ju gëzoftë...

Dy të rinjtë vështruan njëri-tjetrin. Ajo kafshoi buzën dhe u çua.

— Sërisht të ardhi fytyra e parë baba, mua të më ndjesh, më vajti ora e shkollës.

Kalojnë ditë. Hasan Branën po e mposht brenga e zemrës. I duket jeta e hidhur, e pashijë, si uj' i zier. Sëmundja e mbërthen gjith e më dëndur, mbetet i hutuar e i përhumbur. Herë herë mendja i kthjellohet, pa zë e lexon dhe vështron botën përreth. Truri i tij rrëmben dhe bën përsesh ngjarjet e kohës.

«Vërtet paskan ndruar shumë gjëra, fshati është bashkuar njësh me toka e bagëti, punë të mëdha qënkan kryer, është mbushur vendi plot makina, kanë ardhur zakone të reja, rinia paska ndruar fort. S'ka më mehmurë zyrave, ua kanë zënë vendin djem të hedhur. Por brana e kohës paska shkuar ashpër. Bashkë me diersë aty këtu qënkan derdhur edhe lot. Po mos vallë gjithë këto fabrika janë ngritur si piramidet e Misirit? Disa njerëz rrojnë keq; ndonjëherë u mungon buka. Po ku i gjejnë forcat e vrullit këta njerëz? Që punojnë mbrodh kjo duket sheshit, ka gjëra që më vrasin synë, po ku ta dish! Po pa dale, cili jam unë që bëhem gjykatës. A ka të drejtë vrasësi të gjykojë? Djali im ka mbaruar shkollë të madhe. Qënka mbushur shtëpia ime plot me libra e gazeta. Djali ka blerë radio, gazanikët qënkan zhdukur. Skënderi lot kitarën, vjen nusja dhe këndojnë të dy. Ata këndojnë për heronj. Flasin me mënyrën e atyre shkollarëve italianë aty në Libi. Edhe mua më pëlqen ajo botë librash, më kënaq të dëgjoj; edhe unë, sado gdhë, por u gdhënda nga shkolla e jeta andej «matanë». Po për ndryshimet në shtëpinë time u desh që djali i im i madh të vritej partizan në mal, që i vëllaj të mos mbetej lopar. Po përse nuk renda unë t'u shtroja sofrën fëmijve të mi? Përse zgjodha një rrugë të pafryt? Përse çalltisa unë? Për kë luftova? Unë renda për bejlerët, për Zogun, renda që këtyre mos u merrnin komunistët ato ç'ka kishin të tepërta. Si nuk e ndava dot shapin nga sheqeri? Ata që më yshtën mua, bënëin orgjira Evropës kur unë dridhesha nga ethet e verdha në Libi. Askush nuk pyeti për fatin tim. Vec

një komunist erdhi në rërën e Libisë të më gjejë ku isha fshehur në strofkën time. E mirë se ato kohëra kaluan, po tashti, po paskëtaj, a mund të rroj i qetë unë? Po vrasja që kam bërë! Gjaku që derdha atëhere nuk m'u zu, po tashti ai po më mbyl e nuk më le të qetë as ditë as natë. Nipër e mbesa do të vij në pas meje, unë atyre u kam vrasur gjyshin nga e ëma. A mund të tretë gjer në fund ndër-gjegja ime atë vrasje që kreuva? Është aq unë atëhere mora një rrugë të gabuar, por jo se e dija këtë. Po a vlej në këto fjalë tashti? Si mundet vallë të lehtësoj fajet e mia? Të vete në gjyq e të thërres: kapmëni, gjykomëni, unë jam vrasës! Por ata nuk do të më kapin. U paskan hedhur gunën punëve të tilla, koha kalon e guri do të rëndonte të tjerët. Djali im do të ishte i pari që do të vuante nga nunosja ime. Nusja kurrë s'do të më shihte në sy. Gabimet janë bërë me kohë, tashti s'mund të ndreqen. Mirë thotë populli: për të prerë njëherë duhet menduar shtatë herë. Unë atëhere u bëra shok me pasanikët dhe, dashur pa dashur, u bëra edhe vrasës. E për t'i ndrequr fajet sot, nuk është mjaft të pendohem. Unë e di, e ndjej se jeta s'ka për të më ngushëlluar kurrë. I rraha rrugët e jetës, por nuk dita të jetoj. Po mos vallë rrëfimi im do t'i vrente djalit për të ardhmen e tij? Nuk besoj. Nga sa shoh unë ai një rrugë e ka, e shoh të lumtur, të gëzuar. Të gjitha sa kam menduar të them do t'ja tregoj një për një, por vrasjen jo. Ajo duhet mbajtur si një thëngjill në zemër gjersa të më përvëlojë fare».

Dhe ndërsa Hasani symbyllur mendohet, i bëhet sikur një zë i afrohet te veshi e i flet ngadalë:

— Mos Hasan, mos folë, veri zemrës gur dhe hesht.

Ai çel sytë por askush s'është pranë tij. Pa bië më gjuhë e falet:

«Zot, o zot, kush i dha shkas vrasjes që kreuva? Ligësia ime apo koha me zjarre që ti i fale botës ato vjete? O zot, a je ti që mundon zemrën time të cflitur apo ndër-gjegja ime s'i duron dot këto duar të gjakosura!»

I mbushur me mendime të turbullta ai bie në shtrat.

Skënderi vjen vonë, por nusja i ka shtruar rrobet me kohë. Sonte mendon të flerë i qetë poshtë në sobën 1) e vjetër, ku flinte dikur i gjyshi. Mbrëmë i qe ankuar nuses:

— Më pllakosi ija në gjumë e fjeta rëndë.

Por nata që erdhi ishte më e rëndë. Shpirti i fatziut nuk gjen dot qetësi.

Nëpër dritare hëna lëshon një gulsh drite që thyhet pas thekëve të plafit. Sytë e Hasanit mbyllën ngadalë, por thekët zënë e rriten, zënë e zgjaten, ndehen, lëvizin.

I bëhet ndër këmbë Syrjai dhe i kërkon mëshirë:

— Hasan, vëllà, mos më vra! Hasan, kam fëmijë!

Dhe Syrjai nuk flet me gojë, ai flet nga plaga e pasveshit dhe atë «gojë» Hasani kërkon ta mbyllë, i ve dorën, e mbështjell me krahun, i hedh sipër pambuk, e lidh me pëlhurë, por varra flet e vjell gjak gjithnjë. Pastaj ndihet një gjëmim, një potere, dikush qesh si kukudh me një zë tallës, të çjerrë, t'egër. Nëpër fashot e gjakosura plaga e Syrjait flet papushim, lutet, ënjtet, kërkon ndihmë; Hasani mundohet, djersin, do që ta zërë atë plagë medoemos, do që ta pushojë atë zë, kur nga reja përtej këputet një formë njeriu me një shpejtësi të frikëshme. Hiejà është veshur me të bardha, me sarëk të gjelbër, në ballë ka një top fildishi. Zëri i saj, si i dalë prej reve, ushton grykave, maleve, sikur e vjell era.

— «O Hasaaan! Këtu mundohesh ta fshehësh plagën e Syrjait, por kur të vish para zotit a do ta fshehësh dot?».

Hasani unj kryet, por Syrjai nuk është më në këmbë. Në vend të tij shtrihet në lëndinë një hu i gjakosur prej thane.

Dhe jehona e zërit nga retë këlthet pllajave, majë më majë, breg më breg, me furi t'egër.

— O Hasan, Hasanooo!

I mbytur në djersë, me parzëm të rënduar, i sëmuri zgjohet nga gjumi. Në sobë, pranë stufës, janë dy hie. Është djali me nusen. Dritën nuk e kanë çelur nga frika mos e zgjojnë. Flasin ngadalë, plaku ngulçoi.

1) Dhomë

— Ndofta të zgjuam baba.

Përrjashta era përplasët pas mureve. Hasani i trembur çohet përgjysëm, sytë i kanë kërcyer dhe gusha i dridhet.

— Era, baba, është era, fryn veriu.

Era është vërtet, por ajo fryn përjashta. Veçse një erë tjetër fshikullon në shpirtin e Hasanit. Një tufan tjetër i pështjellon zemrën e vojtur. Atë e di vetëm ai.

«O zot, ti i shënove nusen Skënderit për të mbyllur gjakun apo për të më munduar mua? Si të mendoj unë? Mos vallë ti, o zot, a je vërtet si thonë, apo unë lojta nga mentë?»

Përrjashta shiu bie me stomnë, curilat rrahin xhamet si me purtekë. Zë e gjëmon, gorenit tund pullazet. Vetëtimat ndjekin njëra-tjetrën, drita e tyre rreh nxituar faqet e kthisave. Jashtë, pas gjerdheve, gurgullojnë viret me ujra të turbullta. Hasanin e ka mbërthyer ankthi në për gjumë dhe nuk i ndahet.

I bëhet sikur ngjitet lart me duart e me këmbë kapur pas një konopi me nyje. Lart, shumë lart, na qënka lapidari i Syrjait, gur i bardhë e i gdhëndur. Ngadalë guri ndron formë, bëhet si bust me fytyrën e të vrrarit, me plagën pas veshit.

«Ah, s'më ndahet hieja e të vrrarit. Pra, duhet ikur, duhet zbritur. Po litari ku është? Kush ma hoqi? Duhet hedhur me parashutë, sa mirë që e paskam në shpinë».

Ai hidhet në humnerë, tërheq gjalmin, parashuta çelët, valavitet dhe nga reja përtej, zëri i njohur bërtet duke u tallur:

«Ha, ha po ikën Hasani! Ooo Hasaaaan!»

Dhe atë e rreh një erë e marrë, e rrëmben një veri i tërbuar dhe e sjell vërdallë nëpër një qiell me tym pishe me një furi t'ëthëshme.

Pastaj hap sytë. Djali çel dritën dhe ai vështron sobën përreth, makthi sikur e mban për gryke, pastaj ngul vështrimin në tavan; trarët e vjetër janë të shtërmbër, janë të gërshetuar me hunj.

«Po përse hunjtë janë të shkallmuar?»

Ai çakarit sytë dhe sheh i trëmbur përreth:
— Një hu i përgjakur sillet si me magji nëpër dhomë.
Po përse gjithë hunjtë e tavanit janë të gjakosur?»

— Ah po hiqini këta hunj, hiqini!

Po ata sillen nëpër dhomë gjithnjë, sillen si lamba-
dhë të ndezura në një valle të shthurur, kërcejnë, vërti-
ten, ndizen edhe më, bëhen si pishtarë.

— Bo bo, do të më djegin, ah të shpëtoj, të shpëtoj,
Syrja vëlla, Syrja...

Djali me nusen janë ngritur në këmbë, i qëndrojnë
pranë, dëgjojnë përçartin e tij, ngrenë supet, mundohen
ta qetësojnë.

Sërish era fryn me të fortë, në qiell gjëmon rrufeja,
në kopsht thyhen degë të thata, bën ftohtë, se veriu vjen
nga larg me cikërima dëbore.

Hasani i pikëlluar vështron nga dritarja, djali vete
e vet. Drita, me një gulsh të bardhë, lan degët e gjelbë-
ra të bredhit. Zjarri bubullon në kllanik.

— Ç'bën kështu?

Era baba, era, është kohë e keqe, fryn veriu.

— Sikur bërtet dikush!

— Jo, baba, mos ki frikë, era utullon nëpër atullat.

Hasani vjen në vete. Ve grushtin e tij mbi ballë dhe
mendon:

Duhet marrë kartë e lapës dhe duhet shkruar:

«Unë rrojta, po nuk dita të jetoj, pas fajeve nuk
qënka mjaft të pendohesh. E ndjej se fundi po më vjen,
nga zoti a nga dora ime, nuk e di, por që po vjen, këtë e
shoh mirë. Njëren këmbë sikur e kam në varr».

Jashtë qielli nxin e gjëmimet tundin botën, te fqinji
përtej një sopatë rreh nxituar, kurse veriu, fryn e fryn
e s'ka të pushuar.

TRYEZA E LËNDËS

	Faqe
Zëri i mëmëdheut	3
Portokallet	12
Dasmë e çuditëshme	22
Kokëkrisuri	33
Këngë e rinisë së parë	45
Ballë për ballë me errësirën	59
Vani kapedani	110
Ne jemi shokë lufte	116
Fryn veriu	126

Redaktor: Vangjel Vangjel
 Korrigjor: Nolin Lushkeshi
 Piktur: Doli Gjilani
 Redaktor teknik: Adem Lita

Tiraži: 3000 kopje
 Format: 78 x 108/32
 Shtypur në N.I.S.H. Shtypshkronjave "RIPIAL DURI" - TIRANË
 Shtabi: 2004-82

JANË NË QARKULLIM LETËRSI ARTISTIKE SHQIPTARE

		Lekë
G. DARA (I riu)	~ <i>Kënga e sprasme e Balës</i>	20
MIGJENI	~ <i>Veprat</i>	40
Z. SEREMBE	~ <i>Vjersha</i>	30
Q. STAFA	~ <i>Qortimet e vjeshtës</i>	15
DE. S. SHUTERIQI	~ <i>Këngë</i>	60
LL. SILIQI	~ <i>Këngë entuziaste</i>	15
Q. BUXHELI	~ <i>Një ndodhi në plazh</i>	40
R. BRAHIMI	~ <i>Katër vajza</i>	35
A. ASLLANI	~ <i>Shqipëria kryezonjë</i>	20
H. PETRELA	~ <i>Të munduarit</i>	50
Autorë të ndryshëm	~ <i>Këngë për dritën leniniste</i>	45
XH. BILBILI	~ <i>Skena dhe prapaskena</i>	20
Autorë të ndryshëm	~ <i>Këngët e rinisë</i>	40
R. NEPRAVISHTA	~ <i>Pelikanët ndrojnë folë</i>	40
K. LUSHI	~ <i>Kronikë e vëndit tim</i>	30
N. PRIFTI	~ <i>Tregime</i>	20
GJ. ZBEJI	~ <i>Ngjarje në Çajup</i>	25
A. CERGA	~ <i>Njeri i zakonshëm</i>	30